

ВІКТОР ГЮГО

ЖАРГАЛЬ
БЮГ

О.М. 28

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВІКТОР ГЮГО

БЮГ-ЖАРГАЛЬ

ПЕРЕКЛАД З ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ
Х. АЛЧЕВСЬКОЇ

З ПЕРЕДМОВОЮ
ПРОФ. О. БІЛЕЦЬКОГО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1928

Бібліографічний опис та шифри для
бібліотечних каталогів на цю книгу
вміщені в „Літописі Укр. Друку“
та „Картковому Репертуарі“ Укра-
їнської Книжкової Палати

ПЕРЕДМОВА

„Бюг - Жаргаль“ — один з найперших творів славнозвісного французького письменника Віктора Гюго, що народився 1802 року і написав уперше цю повість шістнадцятьох років — 1818 року. Що - правда, цей нарис не задовольнив пізніше і самого молодого автора, і він переробив написане, значно поширивши первісне оповідання і доповнивши його новими дійовими особами. В тому вигляді, в якому прочитають його далі наші читачі, його закінчено й надруковано 1826 року.

Більша частина дійових осіб повісти вигадана, але основні події, розказані в ній, взято з дійсної історії. Місце, де вони відбуваються, є острів Гаїті (інакше Сан - Домінго), один з островів Антільського архіпелагу, що його легко знайти на географічній мапі біля Америки. Його відкрив 1492 року Хрістофор Колумб, названо його Еспаньйола і деякий час він був під владою Еспанії, що мала колонію на північному березі острова. „Еспаньйола“

успілилась своїми виключними природними багатствами; виявилось, що на острові можна розводити каву, тютюн, какао; в багатючих лісах його траплялись коштовні й раритетні дерева. Пожадливо кинулись на нього європейські колонізатори; вони привезли сюди з Африки чорних рабів — негрів, щоб їхньою беззаплатною працею обробляти родючі плантації. Західня частина острова вже наприкінці XVII століття належала французам, які як хазяї, очевидно, були не кращі за еспанців. Року 1791, коли у Франції вже бурхала буржуазна революція, „кольорові“ (негри й мулати) жителі острова зняли повстання, перерізали всіх білих і оголосили 1801 року свою республіку. Оце саме повстання рабів проти своїх гнобителів і змальовує Віктор Гюго у „Бюг-Жаргалі“.

Але ми знаємо, що ті самі події можна змальовувати в літературі різно. Очевидно, коли б змальовувати це повстання взявся будь-який наш, сучасний радянський письменник, був би твір, мало подібний до „Бюг-Жаргала“ Гюго. І це не тільки тому, що Гюго писав свій твір давно, більш за сто років тому, а насамперед тому, що, належачи до іншої суспільної класи, ніж більшість наших письменників, він на людей і діла їхні дивився іншими очима і від своїх образів хотів іншого вражіння в читачів.

Справді, придивіться уважніше до того, як написано повість. Ви одразу побачите, що письменник намагається, щоб образи його виходили як - найяскравіші; в дійсному житті, мабуть, усе було звичайніше, простіше, ніж у нього показано. Хіба не дивна, не виключна людина цей Бюг - Жаргаль, невільник з царського роду, обдарований надзвичайною фізичною силою і надзвичайною шляхетністю всіх своїх вчинків. Він не знає меж ні в сміливості, ні в безоглядній вірності раз даному слову, ні в самовідданості. А подивіться поруч з ним на іншого раба, що, як блазень, плазує коло ніг свого господаря, знущаючись над чорними своїми товаришами; який потім нелюдськи вбиває цього господаря, коли той спить, а сам з'являється в ролі жерця й чаклуна, що експлуатує забобонність темної маси повсталих. Він і на вигляд потворний остільки ж, оскільки красивий і величний Бюг - Жаргаль. Його звуть Хабібра. Його пориває тільки одне почуття, почуття жорстокої й сліпої помсти, що не розбирає, хто винен, хто невинен, і готова на всяку зраду і ницість, що до ворога. Коли Бюг - Жаргаль — втілення шляхетності, Хабібра — втілення найгіршого й найжорстокішого, що може бути в людині. Та його й змальовано не як людину, а як потвору.

Точнісінько так, від одного противенства переходячи до іншого, відбувається й дія

повісти. Молодий вояк, від імени якого провадиться оповідання, кохає і коханий і готується жити щасливо й вигідно; в цей час вибухає повстання, його кохану крадуть, але той, кого вважають за винного в цьому, насправді врятовує її; герой весь час вбачає в Бюг-Жаргалеві свого ворога, тимчасом як Бюг-Жаргаль є його найвідданіший друг; попавши в полон до повстанців, йому весь час загрожує смерть, і той самий Бюг-Жаргаль врятовує його якраз у момент, коли, здавалося б, остання надія на рятунок для нього, полоненика, втрачена. І сам Бюг-Жаргаль умирає розстріляний від білих саме тоді, коли він зробив одному з них велику, незабутню послугу, коли, з другого боку, він має всі шанси лишитися живий і врятуватися втечею.

Так увесь час, і змальовуючи людей, і змальовуючи події, письменник вживає способу противенств, контрастів: світло й темрява чергуються в його оповіданні, що майже не має півтонів. А тло дії—природа тропічної країни, до того ще й охопленої огнем повстання: горять маєтки плантаторів, горять ліси й степи; з жахним гуркотом мчить з гірських надрів бурхливий потік під скелею, що на ній відбувається, страшний поєдинок оповідача з чаклуном-карликом Хабіброю. Небо, осяяне червоними загравами

пожеж; темні, навіть удень, одвічні ліси, водоспади, скелі — от яка декорація драми, змальованої в повісті. І сама ця драма, що складається цілком з надзвичайних подій, пригод і катастроф, хіба не здається нам іноді фантастичним сном, схожим на життя і все-таки від нього далеким.

От таке, піднесене над буденним життям, перебільшене то в світлий, то в темний бік змалювання життя ми й звемо звичайно романтичним. Віктор Гюго — романтик. Романтик-письменник не так дивиться на дійсність, як мріє про неї, прикрашуючи її світлі сторони і підсилюючи її темні фарби. В романтичному творі з-за дійових осіб, з-за описів ввесь час визирає обличчя самого автора, незадоволеного звичайною дійсністю, в шуканнях яскравих фарб, прикрих контрастів, викінчених і суцільних характерів.

Очевидно, що для того, щоб так сприймати й відображати життя, мусять бути якісь причини. Причини ці — в настроях і почуттях тієї класи, до якої належить письменник. А настрої й почуття в свою чергу пояснює суспільно-економічне буття даної класи. Класа, що відчуває себе міцно, задовольняється реальним життям і намагається надхнути своїм письменникам, щоб вони змалювали це життя точно й просто. А суспільна класа, що втрачає під ногами ґрунт або, навпаки — ще не

стала на нього твердими ногами, поривається від землі до якоїсь іншої, примареної їй дійсності.

Коли ми пригадаємо, за якого часу починав писати Віктор Гюго, нам стане зрозуміло, чому він не міг не зробитися романтиком.

Переддень ХІХ століття в Західній Європі — доба великих соціальних і економічних переворотів. Велика французька революція, з одного боку, і промислова революція (перехід до машинового виробництва) в Англії, з другого, конче повалили феодалізм і передкапіталістичне господарство. Буржуазія стала міцною і владущою класою, але цілковитої влади для себе, навіть у Франції, вона добила не скоро. Після повалення Наполеона у Франції почалась феодально-монархічна реакція, і, здавалось, історія повернулась на стару, вже перейдену добу дворянського і монархічного режиму. Передова буржуазна інтелігенція в літературі піднесла голос протесту проти цієї „дійсності“: до цієї інтелігенції належали і французькі романтики 20-х і 30-х років, в тому числі й Віктор Гюго.

В той час, коли писано „Бюг-Жарґаля“, політичні погляди його автора ще не зовсім усталились. 1822 року, за чотири роки до появи в світ нашої повісти, Гюго надрукував збірку віршів („Оди й балади“), де він виспівував монархію, обурено проклинав

„безбожне“ XVIII століття, що підготувало революцію. Письменник ще не зрозумів себе; він не підозрівав, що через п'ять років він сам виступить революціонером в царині літератури і дасть програму нової літературної романтичної школи в передмові до драми „Кромвель“ (1827).

„Бюг-Жаргаль“ — твір, що відбив у собі ці політичні й літературні вагання молодого поета. Читаючи його, ми переконуємось, що Гюго то виправдує повстання, то ніби засуджує його. З одного боку, він показує нам жорстокість плантаторів, корисливість і лякливість білих; з другого — таку саму нелюдяність повсталих, серед яких і Біасу, і потворний Хабібра. Чия ж правда? Чи і ті, і ті однаково заслуговують на засудження?

Але серед повстанців підноситься ідеальна постать благородного Бюг-Жаргалья, і ця постать переважає терези на користь повсталих. Цей героїчний образ уже віщує в молодому Вікторі Гюго того співця ображених і знедолених, яким він виявив себе у своїх пізніших романах, драмах і віршованих творах.

О. Білецький

БЮГ - ЖАРГАЛЬ

I

Коли дійшла черга розповідати щось цікаве до капітана Леопольда д'Оверне, він запитливо глянув на всіх присутніх і нерішуче заявив, що, здається, нічого йому розповісти такого, що б заслуговувало в його житті на увагу гостей.

— Але, капітане, — заперечив йому лейтенант Генрі, — про вас чути, що ви багато світу бачили на своєму віку? Хіба ви не побували на Антільських, в Африці, в Італії та в Еспанії?... Гай-гай, капітане, а, наприклад, звідки пес ваш із перебитою ногою?

Д'Оверне несподівано здригнувся й випустив з рук сигару, різко повертаючись до входу в паланку в ту мить, як величезний пес підтюпцем саме вбіг шкандибаючи в середину й кинувся лащитись до нього...

Цей пес наступив на капітанову сигару, але капітан не звернув на це ніякої уваги.

Пес полизав йому ноги, кілька разів на знак привіту вдарив його хвостом, потім

гавкнув, стрибнув на нього, як міг, і врешті ліг коло його ніг. Капітан схвильовано погладив його лівою рукою і, одкинувши вгору з підборіддя ремінець своєї каски, кілька разів повторив задумливо: „Аж ось і ти, Раск, аж ось і ти...“ Далі він схаменувся: „А хто ж тебе привів?“

— За вашим дозволом, мій капітане...

Сержант Таде тому вже кілька хвилин стояв при вході, придержуючи рукою вхідну завісу паланки, сховавши через щось праву руку під спід своєї тужурки на грудях; на очах йому стояли сльози, і він мовчки стежив за тим, що буде далі. Кінець кінцем він насилу вимовив: „За вашим дозволом, капітане...“ Д'Оверне глянув на нього.

— Це ти, Таде? А як же тобі вдалося це зробити?... Бідний собака. Я був певний, що він в англійському таборі. Де це ти його знайшов?

— Дякувати богу, ви мене перед собою бачите остільки ж веселим, як рідного вашого небожа під той час, як ви йому дали відміняти слово „рогатий“, „ріг“, „рогу“, „рогаті нісенітниці“...

— Але скажи таки, де ти його взяв?

— Я не випадково його знайшов, мій капітане, але ж ходив по нього.

Капітан підвівся і вдячно простяг руку до сержанта, але сержантова рука так і не

поворухнулась під тужуркою. Капітан не звернув на це уваги.

— Річ у тім, мій капітане, що з того часу, як щез ваш любий Раск, я відразу запримітив, що вам ніби чогось бракує, що ви засумували... Та досить і того, що в той вечір, як цей пес не прийшов до мене вечеряти зі мною вдвох, я мало-мало не став плакати, мов дитина. Але все-таки ні: тільки двічі в житті довелося старому Таде пролити сльози. Перший раз, то коли...—і сержант неспокійно глянув на свого хазяїна.

— А другий... Як старий чудасій Балтазар, капрал сьомої півроти, змусив мене чистити в'язку цибулі.

— Ой, мені здається, Таде,—засміявшись, скрикнув Генрі,—що ви намагаєтесь потаїти від нас, через що саме ви плакали вперше.

— Звичайно, старий друже, то, мабуть, коли ти дістав „поцілунка“ від Ла Тур д'Оверне, першого гренадера Франції?—ласкаво спитав у нього капітан, погладжуючи рукою пса.

— Ні, мій капітане, якщо сержант Таде міг зненацька заплакати, так це тоді, у той день, коли він повинен був скомандувати іншим „стріляй“ на Бюг-Жаргалья, тоб-то в так званого П'єро... І, мабуть, ви поділяєте мій сум.

На обличчя д'Оверне лягла тінь. Він поспішно наблизився до сержанта й хотів йому

стиснути руку; але, не зважаючи на цей несподіваний вияв поважання, старий Таде не витяг своєї руки з-під тужурки.

— Справді, мій капітане, — говорив далі Таде, відступивши на кілька кроків, в той час як д'Оверне втопив у нього свій зір, повний невимовного суму, — я дійсно плакав той незабутній раз; треба сказати, що ця людина заслужила на подібні сльози. Правда, це був чорний, він був негр, але ж і гарматний порох чорний і... і...

Добросердий сержант, може, і хотів би ясно висловити своє порівняння. Може, і була в тім якась аналогія, що йому подобалась, але передати він її не вмів, і, спробувавши кілька разів узяти „на приступ“ свою ідею, як генерал, що не може взяти часом фортифікованого плацдарму, він несподівано „зняв облогу“ й мовив далі, не зважаючи на усмішки молодих офіцерів, що його слухали:

— Скажіть, мій капітане, ви, напевно, ще пам'ятаєте цього бідолашного негра. В ту мить, коли він засапавшись прибіг на те місце, де стояли його десять товаришів? Їх треба було неодмінно звязувати. Я тоді командував. А він, усіх їх порозвязував, щоб самому стати на їхнє місце, хоч вони на те зовсім не згоджувались. Але його годі було умовити. О! яка непереконана людина. Це був справжній гібралтарець. А потім ще,

пригадуєте собі, як він мужньо й рівно стояв, мов би на те, щоб зараз піти в танець, а біля нього обіч—цей його пес Раск, що й зараз тут з нами, який зрозумів тоді наші наміри (що до хазяїна свого) і люто стрибнув мені на горло?..

— Ти завжди при цих словах, Таде, — перервав його капітан, — раніш пестив Раска. Ось глянь, як він на тебе дивиться.

— Ви говорите правду, — мовив Таде збентежено, — він дійсно на мене пильно дивиться, цей бідний Раск, але... стара Малагріда мені сказала, що пестити собаку лівою рукою не слід, бо це приносить нещастя.

— Чому ж не пестити правицею? — спитав д'Оверне із щирим здивуванням і вперше звернув увагу на сховану руку й на блідість обличчя в старого Таде.

Збентеженість сержанта подвоїлась.

— З вашого дозволу, капітане, мушу вам пояснити ось що. У вас уже є собака кривий на ногу; отже, я боюсь, що ще й буде сержант зовсім однорукий...

Капітан зірвався з місця:

— Як? Що? Коли? Що ти говориш, мій любий Таде? Однорукий? Ану, гляньмо на твою руку. Однорукий? Мій боже...

Д'Оверне тремтів; сержант поволі роздвинув одягу, вийняв сховану руку й показав своєму начальникові рану, обмотану закривавленою хусткою.

— Йой, боже мій, промурмотів капітан, обережно підіймаючи на руці обмотки. Але ж розкажи мені все, мій старий друже...

— Гай-гай, річ ця сталась дуже просто. Я вже вам казав, що помітив ваш смуток з того часу, як ці прокляті англійці в нас украли вашого чудового пса, бідного Раска— Бюгового собаку... Цього для мене було досить, і я поклав собі будь-що-будь здобути його собі, хоч би ціною свого життя, щоб спокійно повечеряти хоч сьогодні. Ось чому, наказавши вашому денщикові добре вичистити одержу вам, бо ж завтра—день великої битви, я нишком вибрався з табору, озброївшись лише моєю шаблюкою, а далі подерся через тини, щоб опинитися швидше в таборі англійців. Я ще не дійшов і до перших редутів, коли зненацька побачив у невеличкому ліску велике зборище червоних вояків. Наблизившись до них, я помітив серед них Раска, прив'язаного до дерева, в той час як двоє мілордів за нього здорово билися між собою. Вони так вовтузили один одного кулаками по кістках, що торохтіли, як великий короб з набоями цілої півбригади. Це були два англійці, що хотіли кожний для себе заволодіти псом. Аж ось Раск мене побачив і так рвонувся до мене, що відірвавсь від дерева і в ту ж мить опинився коло мене. Розуміється, бандити не лишилися

на місці, а кинулись услід за мною. Я в ліс, Раск услід туди, куди й я. Кілька куль просвистіло в мене над головою. Раск скажено загавкав. На щастя вони не могли його чути через свої крики: „Французький пес, французький пес!“ — так ніби ваш собака не з Домінго родом. Та байдуже! Я вже пробіг через кущі й ось-ось мусив із них вискочити, як двоє червоних вирости передо мною з-під землі. Моя шабля уклала на землю одного з них і, звичайно, була б урятувала й від другого, якби він не мав з собою зарядженого револьвера. І от, бачите, що зробилося з правою моєю рукою. Е, та це дурниці, французький пес стрибнув йому на шию, мов старий знайомий, і, запевняю вас, поцілунок вийшов жорстокий: англієць упав задушений. І не марно: по що було цьому чортові ганятися за мною й чіплятися, як реп'ях кожуха? Але зрештою ось і Таде повернувся, і наш милий Раск. Одного тільки шкода — що рану мені господь послав не взавтра. Ось і все...

Старий сержант насупився, що дістав рану не в бою.

— Але, Таде, — скрикнув гнівно капітан, а далі додав м'якше: — Чи ти втратив розум, що так важив життям за собаку?

— Не для пса, мій капітане, а для Раска. Обличчя д'Оверне злагідніло.

Сержант казав далі:

— Для Раска-пса, що належав Бюгові...

— Цить, цить, мій любий Таде, — перервав його капітан затуляючи обличчя руками. — Ну, тепер ходім до амбулаторії, — додав він по короткій мовчанці, — і схились мені на руку...

Таде послухався його не без вагання. Собака, що підчас цієї сцени з радощів гриз старанно ведмежу постилку свого хазяїна, скочив і пішов за ними.

II

Цей випадок збудив велике зацікавлення веселих слухачів. Капітан Леопольд д'Оверне був один із тих, хто збуджує своїм становищем у суспільстві або через якісь надзвичайні випадки в житті до себе інтерес із домішкою щирого поважання. В нім проте не було на вигляд нічого особливо цікавого; рухи в нього були холодні, зір байдужий. Тропічне сонце не надало йому жвавости рухів і розмови, хоч і збронзувало йому обличчя своїм промінням. Д'Оверне мав звичку говорити мало, рідко слухати інших, але завжди бути готовим до акції. Завжди перший на коні, останній у паланці, він, здавалось, шукав у фізичних вправах собі розваги від думок. А думки його, що клали відбиток суворости на передчасні зморшки

його чола, були не з тих, що їх позбавляється, коли розповідаєш людям, ані з тої категорії, що в легенькій бесіді дається на обмін легковажними бесідниками і викликає веселі репліки. Леопольд д'Оверне, що йому не шкодили навіть військові переходи, дуже втомлювався від усяких дискусій. Він так само старанно уникав їх, як старанно шукав битв. Якщо йому траплялось иноді встрянути в розмову полемічного характеру, він обмежувався в таких випадках двома - трьома словами, повними високого значіння й безперечної рації, а потім того кидав розмову саме перед тим, як переконати свого супротивника, дивуючи його чудернацьким запитом: „Але по-що все це?“ і йшов до командувача розпитувати, що йому робити до початку атаки або приступу.

Товариші пробачили йому цей звичай поводитися холодно, мовчазно й стримано, бо в усіх інших випадках бачили його відважним, добрим і прихильним. Він багатьом із них урятував життя, ризикуючи собою, і всі знали, що хоч він майже ніколи не відкривав рота, проте гаманець його завжди був відкритий для друзів. Його любили в армії і навіть пробачали те, що він вимагав до себе шанування.

Він був ще молодий. Можна було йому дати тридцять років, а проте він їх ще

далеко не досяг. Хоч він і не один рік уже боровся в лавах республіканців, а проте ніхто не знав про його пригоди. Одинока істота, крім Раска, що могла від нього добитися деяких ознак симпатії, старий добросердий сержант Таде, тільки й розповідав часом той чи інший випадок з його життя, бо товаришував із своїм начальником від початку військової служби останнього. Чути було, що д'Оверне пережив якісь нещастя в Америці, що, одружившись в Сан-Домінго, втратив і жінку, і цілу родину свою через ту різанину, що відбулася на початку революції в оцій чудовій колонії. В цю добу нашої історії нещастя такого роду траплялися так часто, що з приводу них до людей виробилось якесь загальне співчуття, і кожен співчував людині щиро, звичайно, в тій чи іншій мірі. Капітанові д'Оверне співчували не так через ті нещастя, що він переніс, як через його спосіб їх терпіти.

Дійсно, крізь зверхній індіферентизм просвічували в ньому болі внутрішньої рани, що не піддається лікуванню.

Як тільки розпочинався який-небудь бій, його чоло робилося цілком спокійне. Він себе виявляв у ньому надзвичайно відважним, так, мов би мав намір стати генералом, а після бою — надто скромним, наче претендував бути тільки простим рядовим салдатом.

Товариші, що бачили цю його байдужість до нагород і всякої шаноби, не розуміли, чому він перед боєм ніби чогось завжди сподівався, не здогадуючися, що з усіх вигод війни він ждав тільки однієї — смерті.

Представники народу — члени місії при армії — мали бажання зробити його головним начальником бригади, але він відмовився, щоб не розлучатися з Таде. Кількома днями пізніше він запропонував усім себе за голову небезпечної експедиції, але повернувся цілим, зверх усякої надії для себе й для всіх інших. Тоді всі чули, що він шкодував за невзятою військовою стійкою, „бо, — казав він, — ворожа гармата мене не бере, то, може, гільотина, що не милує тих, хто повстає, узяла б“.

III

Така була людина, що з-за неї розгорілася балачка, коли об'єкт її вийшов з паланки.

— Я б заставився — вигукнув лейтенант Генрі, витираючи собі червоний чобіт після того, як пес лишив на ньому пляму з бодотта, — я б заставився, що капітан нізачо не згодився б дати переломленої лапки свого собаки за ті 10 корзин мадери, які ми бачили вчора в обозі генерала.

— Гай - гай, — весело промовив ад'ютант Паскаль, — це був би плохий обмін, бо тепер

ті корзини порожні, це мені докладно відомо і, — додав він з поважним виглядом, — ви мабуть, з цим згодитесь, ляйтенанте, тридцять відпечатаних пляшок нічого не варті в порівнянні з лапкою собаки, бо зрештою та лапка могла б послужити держалком для дзвінка.

Зборище почало сміятися з поважного тону, яким ляйтенант сказав ці слова. Молодий офіцер з гусарів-басків¹⁾, так званий Альфред, один тільки не засміявся й відбив на обличчі невдоволення.

— Я, справді, не знаю, панове, що є смішного в усім тім, що зараз бачили. Цей пес і цей сержант-компані д'Оверне швидше збуджують інтерес до себе, а не глузування. Потім того, ця сцена...

Паскаль, трохи вражений невдоволенням Альфреда, перервав його:

— Це дуже сантиментальна сцена. Як же: найдений собака і переломлена рука.

— Капітане Паскалю, ви помиляєтеся, сказав Генрі, кидаючи спорожнену пляшку за вхідну завісу. Цей Бюг, або, інакше, П'єро, збуджує мою цікавість.

Паскаль ладен уже був розсердитись, коли помітив, що його допиту шклянку знов наповнено, і замовк. Д'Оверне повернувся; він сів на своє місце, не говорячи ні слова. Вигляд

¹⁾ Баски — це піренейські мешканці.

він мав задумливий, але спокійніший, ніж перед хвилиною. Він видався таким замисленим, що, очевидно, не чув нічого з того, що говорилося навколо. Раск, що прийшов разом з ним, ліг коло його ніг і дивився на нього стривожено.

— Вашу шклянку, капітане д'Оверне. Покуштуйте цього...

— Слава богу, — розгублено відповів капітан, гадаючи, що його про це питають, — рана не дуже небезпечна і кістку не переломлено.

Мимовільне поважання, що ним тішився капітан, тільки й стримало загальний сміх у відповідь на це.

— Отже, тому що ви вже не так глибоко турбуєтесь за Таде, а також через те що ми всі умовились розповідати в товаристві різні речі цієї ночі, може, ви, милий друже, нам розкажете історію вашого пса Раска й його власника Бюга... не знаю, як його, — П'єро инакше, чи що?..

На це запитання, півсерйозне, півжартовливе, д'Оверне був би нічого не відповів, якби не загальна підтримка цього прохання з боку всіх.

Кінець - кінцем він таки згодився.

— Я ваше прохання вдовольню, панове, але сподівайтесь тільки на зовсім просту історійку, що в ній я відіграю зовсім другорядну роль. Якщо ви гадаєте, що сердечна

любов між мною, Таде й Раском надасть нагоду запідозрити в цій історії щось надзвичайне, — ви помиляєтесь. Я почну.

Всі кругом притихли. Паскаль спорожнив разом до дна свою пляшку горілки, а Генрі завернувся в ведмежу шкіру від холоду ночі, в той час як Альфред домугикав свою пісеньку „мата-перо“.

Д'Оверне на хвилю зупинився, мов би на те, щоб згадати давні-давні, почасти забуті образи, а далі почав говорити повільно, майже нечутно, роблячи від часу до часу павзи.

IV

— Хоч родився я у Франції, проте мене послано дуже рано в Сан-Домінго до мого дядька — багатого колоніста, що його дочку призначали мені в дружини.

Маєток мого дядька лежав біля форту Галіфе, а плантації його займали більшу частину Акюльських рівнин. Таке розташування, хоч, може, подробиці його не цікавлять вас, спричинилося пізніше до різних нещасть і до повної руїни сем'ї.

Вісімсот негрів працювали в величезних володіннях мого дядька. Мушу признатися, що сумне становище цих невільників було ще сумніше через запеклість мого дядька.

Мій дядько був із числа тих людей, що їм довга звичка до деспотизму зробила серце зовсім нечулим. Що він був при звичаєний до негайного виконання його волі, то всяке неслухнянство він карав крутими засобами, і часто втручання й заступництво за рабів з боку його дітей лише більше його гнівило. Отже ми змушені були обмежуватися тим, щоб потай улегшувати ті страждання, що зовсім одвернути їх не можна нам було.

— От ще. Як багато розпатякування, — півголосом промовив Генрі, нахиляючись до сусіда. — Побачимо, мабуть, капітан не забуде також розповісти про бідкання бувших негрів і цілу дисертацію на тему про обов'язки наші супроти людськості нам піднесе. Без таких розпатякувань не обійшлось би і в клубі Масіак?¹⁾

— Дякую вам, Генрі, що ви мене перестерігаєте від того, що може видатись чудним, — холодно зауважив д'Оверне, почувши його дотеп.

Він говорив далі :

— Серед усіх оцих невільників лише один користувався увагою мого дядька. Це був еспанський карлик чорної шкіри, подарований

¹⁾ Наші читачі певно, забули, що клуб Масіак, спом'янутий ляїтенантом Генрі, був асоціація негрофілів. Цей клуб, утворений у Парижі на початку революції, не раз викликав повстання, що розгорялися в колоніях.

йому від правителя Ямайки лорда Ефінгама. Мій дядько, що довго жив у Бразилії, за-своїв там собі звички пишного португальця й любив оточувати себе штатом служників, відповідним до його багатства. Численні не-вільники, вимуштрувані, як європейські слуги, надавали хазяйству його великопанського блиску. Для того, щоб уже нічого не бра-кувало, він зробив собі з раба, подарованого від лорда Ефінгама, блазня, зовсім такого, як у стародавніх феодалів. Треба сказати, що вибір цей був надзвичайно влучний. Кар-лик Абібра—це було його ім'я—був істота надто дивовижна із зверхности і, мабуть, страхав би усіх, якби не викликав тим своїм виглядом одразу сміху. Він був дуже повний, куций, пузатий і рухався дуже швидко на своїх хитких і тоненьких ніжках, що підгиналися під нього, коли він сідав, мов павучі лапки. Його величезна голова якось важко сиділа в плечах, уся вкрита жорстким рудуватим волоссям, і по боках її стирчали вуха, такі довгі, що його товариші запевняли, ніби він ними витирає очі, коли плаче. Обличчя йому завжди кривилося й ніколи не залишалося в супокій; чудернацька рухливість усіх рис змінювала від часу до часу це сотворіння. Мій дядько любив його за рідку й надзви-чайну будову тіла й за веселість, що ніколи не вичерпувалась. Абібра був його улюбленець.

У той час як інших рабів навантажувано тяжкою роботою, Абібра лише носив услід за моїм дядьком вахляр з пір'я екзотичних птахів, щоб обганяти комарів. Дядько мій давав йому їсти біля своїх ніг на комишовій підстилці й навіть залишав йому частину найулюбленіших своїх страв. За це Абібра завжди виявляв свою вдячність хазяїнові; він не зловживав своїм становищем буфонабазня, своїм правом повсякчас говорити й робити, що йому хочеться. На голос хазяйський він біг, як вірний собака, з мавпячою легкістю, аби тільки розважити господаря сотнею всяких божевільних слів і дотепів.

Я не любив цього невільника. Було щось надто плазівне в його обридливому слухнянстві; бо якщо невільництво не збезчещує, то підслуговування викликає, безумовно, презирство. Я почував велику жалість до нещасних негрів, що працювали цілий день, при чому навіть одежа не прикривала їхніх пут. Але цей викривляка гаєр-нероба в чудернацькім різнобарвнім убранні, весь обвішаний лискучими бубонцями, викликав у моїй душі майже ненависть. Крім того, цей карлик не використовував ніколи ласки хазяїна з метою улегшити становище інших рабів, що на них сипались кари; навпаки, одного разу хтось чув, як він на самоті намовляв дядька мого ставитись крутіше до

всіх невільників взагалі. Проте раби, що мусили б до нього ставитись з недовір'ям і заздрістю, якимось не ненавиділи його. Він у них викликав свого роду почтивий страх, що несхожий був на дружбу, і, коли невільники бачили, що він проходить повз їхнє житло в своєму гостроверхому ковпаку, увішаному бубонцями, вони один одному казали про нього пошепки: „Характерник“...

Ці подробиці, на яких я спиняю вашу увагу, мене тоді мало цікавили. Ввесь у владі чистих і прекрасних переживань любови, що їх, я думав, ніщо не затьмарить, — любови, наділеної також із самого дитинства жінчиною, мені призначеною в дружини, я надавав надто мало уваги всьому, що не звалось Марією. Призвичаєний з найніжнішого віку до того, щоб уважати дружиною своєю ту, що стала вже мені сестрою до певної міри, я відчував, що поміж нами встановилися відносини братерські — щирі, екзальтовано-пристрасні, повні подружнього довір'я. Оточений з дитинства всіма вигодами багатства, всіма привілеями становища, що дається в цьому краї кольором шкіри, проводячи час біля любимої істоти, бачучи прихильність батьків до нашої любови, в країні, де літо вічне, де природа сяє всіма барвами, я був повний віри в свою щасливу долю.

Капітан зупинився на хвилю так, ніби йому на разі не вистачило голосу змалювати своє щастя, а потім продовжував глибоко сумним голосом:

— Правда, тепер я можу сказати, що по-вен віри в як-найнещасливіший свій кінець.

І так, ніби він в свідомості свого нещастя знов відшукав собі сили, він заговорив зне-нацька голосом твердим і певним.

V

— Ось у подібних ілюзіях і безпідставних надіях я прожив до двадцятилітнього віку. Ці двадцять літ сповнились мені в серпні року 1791, і мені дядько призначив саме цей час для мого одружіння з Марією. Вам, звичайно, зрозуміло буде, що чекання цього близького щастя заповняло всього мене, і тому від політичних дебатів того часу, що проходились по колоніях уже протягом двох років, у мене зосталось лише дуже неясне уявлення. Отже, я не казатиму вам зовсім про народні збори півночі і про установчі збори колоніяльні, або генеральні, як вони себе назвали, кажучи, що слово „колоніяльний“ надто пахне невільництвом. Ці всі події тепер цікаві тільки тим, скільки шкоди від них було. Що до мене, то я в цих суперечках Порт-о-Пренса з Капом швидше

стояв за Кап, де ми жили, і за північні збори, що в їх брав участь мій дядько.

Мені лише один раз довелося взяти трохи жваву участь у дебатах з нагоди нещасного закону 15 травня 1791 року, що ним національні збори Франції визнавали чорношкірих людей за таких же вільних, як і білі, і надавали їм разом з тим і політичних прав. На міському балі, урядженому губернатором, деякі молоді колоністи гарячково сперечалися між собою з приводу цього закону, що так зачіпав амбіцію білих. Я ще не встиг утрутитися в розмову, як побачив, що до групи розмовців підійшов багатий плантатор, що його неохоче допускали в своє коло білі, бо на вигляд не можна було вирішити, якого він походження. Я несподівано й рішучим кроком наблизився до нього й промовив голосно: „Проходьте собі далі, добродію, тут говоряться не вельми приємні для вах речі, бо в ваших жилах мішана кров“.

Ця заява так обурила його, що він запропонував мені побитися з ним на дуелі. Ми обоє один одного поранили. Я вчинив несправедливість, але не саме упередження раси тут відіграло роль; ця людина з недавніх пір мала сміливість залицятися до моєї кузини, а в ту мить, як я так несподівано образив його, він щойно з нею протанцював.

Хоч би що там було, я весь захоплений був тим, що наближався момент мого щастя — мого одруження з Марією, і я зостався байдужий до її гарячковости, що з нею всі ставились до політичних подій. І зором, втопленим у вогник щастя, що вже займався передо мною, я не помічав страшної хмари, що поволі насувалася на наш політичний обрій. Ця хмара мала вирвати з коренем існування багатьох людей. Не те, щоб люди, швидкі на переляк, уже ждали серйозно справжнього бунту рабів, бо вони з надто ще великим презирством до цієї класи ставились; але ж була між мулатами й білими така ненависть, що цей вулкан міг завжди в один момент вибухнути й погубити разом усю колонію.

У перші дні того серпня місяця, коли я так нетерпляче чекав моменту свого нового щастя, несподіваний випадок з'явився порушити спокій моїх безхмарних надій.

VI

Мій дядько збудував колись на берегах гарної річки невеличке шатро з гілок, оточене групою густих дерев, де Марія могла вільно вдихати свіжий подих бризу, що летить з-над моря в найжагучіші місяці року й освіжає Сан-Домінго, якщо вона того

бажала, з ранку й до вечора, бо свіжість вітру що-разу міняється від доби дня.

Я завжди дбав про те, щоб оздобити квітками цей мирний захист.

Одного дня Марія прибігла до мене зовсім перелякана. Вона, мовляв, зайшла, як звичайно, в своє шатро й там побачила зі страхом і подивом, що всі принесені мною вранці квітки лежать розкидані й потоптані долі, а на їхньому місці лежить свіжозірваний букет диких нагідок. Вона ще не встигла опам'ятатись, як почула з байраку, що оточував шатро, звуки гітари, вслід за цим голос, що не був моїм голосом, тихенько почав співати пісню, здається, еспанську, і в ній її дівоча соромливість не дала розібрати слів, oprіч тільки її власного імени, що повторювалось дуже часто. Тоді вона почала швидко тікати й не зустріла на цім шляху ніяких перепон.

Це оповідання всього мене сповнило гнівом і ревнощами. Мої перші підозріння діткнулися особи плантатора, що з ним я бився на дуелі. Проте я не хотів робити нерозважних учинків. Я заспокоїв Марію і дав собі слово стежити за всіма небезпеками, що могли б їй загрожувати, до того часу, поки вона стане вповні моя.

Догадуючись, що той, хто злякав Марію, не обмежиться самою тільки першою спробою

виявити свою любов, я вирішив підстергти його вночі і засів біля дому, де мешкала Марія, тоді, коли всі на плантації спали. Сховавшись у високій гущавині цукрової трости й озброївшись кинжалом, я чекав. І чекав не дарма. Коло половини ночі залунав меланхолійний, поважний прелюд, що раптом звернув на себе мою увагу. Наче хто підштовхнув мене, бо то була гітара. Та ще й під самісіньким вікном Марії. Осатанілий, зажавши в руці кинжала, кинувся я до того пункту, звідки лунали ті звуки, далячи ногою тростинні стебла. Раптом я почув, що мене вхопили — і з такою надзвичайною силою, що трудно було цьому повірити; мого кинжала мені вирвано з рук, і він заблищав уже в мене над головою. Рівночасно огняні очі засвітили коло моїх очей, а два ряди надзвичайно білих зубів розкрилися, щоб їх власник міг у скаженстві процідити: „Te tendo! te tendo!“¹⁾).

Більше здивований, ніж зляканий, я марно відбивався від свого велетня-супротивника, і лезо його ножа вже розпороло на мені одягу, але в цю мить Марія, збуджена звуками гітари й шумом під її вікном, саме з'явилась коло вікна. Вона пізнала мій голос, побачила блиск ножа і скрикнула зовсім

¹⁾ Я держу тебе, ти мій.

несамовито. Цей крик відразу зупинив руку мого ворога-переможця; він прикипів до місця, мов зачарований якимись чарами. Далі поводив спершу якимось нерішуче ножем над моїми грудями, а потім раптом відкинув його й сказав цей раз французькою мовою: „Ні, ні! Ні в якому разі: вона б надто плакала через те“. Докінчуючи ці чудернацькі слова, він щез у гущавині байрака; поки я підіймався з землі, майже знищений цією боротьбою, навколо не залишалося ні сліду, ані будь-якого шелесту чи звуку від недавньої присутності тут мого ворога.

Мені б було дуже трудно сформулювати, що саме робилося в мені в ту мить, як я опам'ятався в обіймах моєї любої Марії, задля якої мені залишила життя людина, що, здається, не менше за мене любила її. Я більш, ніж коли, гнівався на мого суперника, що йому я завдячував життям... В дійсності я в усім зобов'язаний Марії, говорив я собі, бо лише звук її голосу спинив мого ворога. А проте я не міг від себе потаїти, що в почуванні, виявленім моїм супротивником при даруванні мені життя, крилася певна великодушність.

Але хто ж був цей суперник? Я розгублювався в різних догадках, що суперечили одна одній. Це не міг бути „плантатор мішаної крові“, запідозрений мною спочатку.

Йому далеко було до такої сили; та, крім того, це не був його голос. Людина, що з нею я мав діло, видалася мені до пояса голою. Самі тільки невільники так зодягались у колоніях. Але це не міг бути раб; бо почуття, що з ним цей велетень кинув кинжал, видавалось мені не властивим для невільника. До того ж усе в душі моїй обурювалось проти думки, що я мав раба за суперника. Хто ж він був? Я вирішив чекати й стежити за ним.

VII

Марія мала стару няньку, що замінила їй матір, утрачену нею ще з колиски. Решту ночі я провів біля Марії, і ледве розвиднилося на дворі, як ми розповіли дядькові про ці надзвичайні пригоди. Його здивування не мало меж; але його амбіція й гордість не припускали, що невільник, як такий, смів би закохатись у його дочку. Нянька дістала приказа не кидати Марію ні на хвилину. І тому що засідання урядових провінційних зборів що-дня приносили з собою нові турботи й загрозливі новини про стан політичного життя в колоніях, а також через плантаторські справи, дядько дозволив мені, за браком часу в нього самого, всюди бути з Марією на проходках аж до дня нашого весілля, призначеного на двадцять друге

серпня. Разом з тим, здогадуючись, що новий закоханий є людина чужа, він звелів охороняти день і ніч дуже строго головний вхід у своїх володіннях.

Після всіх оцих заходів моїх і мого дядька, щоб викрити особу нового закоханого, я задумав зробити ще одну спробу. Я пішов до шатра, що над річкою, і знов настановив у нім той самий порядок, що панував там до приходу закоханого. Квітки, що їх я любив приносити Марії, знов прикрасили це шатро.

Коли настав їй час туди йти, я набив свою рушницю, вложив кулю в середину і запропонував кузині йти не самій, а зі мною. Стара нянька пішла вслід за нами.

Марія, що їй я не сказав про настановлений мною порядок у шатрі, перша туди ввійшла.

— Глянь, Леопольде, — промовила вона, проте, коли переступила поріг свого любого захисту. — Мое гніздечко знов посів такий же розгاردіаш, як учора; ось і прикраса твоя розметена, зів'яла — усі квітки твої; але що мене дивує, то це, — додала вона, — що цей чужий поганий букет не зів'яв ще й досі — букет польових нагідок. Дивись — він наче зараз зірваний.

Я застиг з несподіванки й гніву. Дійсно, моя робота цього ранку в шатрі пішла нінащо; і нещасні польові квіти заступили

місце троянд, допіру розсипаних мною по шатру.

— Заспокойся,— сказала мені Марія, що помітила моє обурення, — заспокойся — це річ минулого, ця нахабна людина, напевно, не прийде вже вдруге. Забудьмо про це, як і про ненависний букет.

Я не хотів перечити їй, щоб не лякати її, і дав їй змогу більше не думати про це в її невиннім невдоволенні, не кажучи ні слова про факт, що той, що, на її думку, „вдруге не прийде“, вже приходив сьогодні сюди раз після мене.

А далі, сподіваючись в оцю добу дня саме довідатись навіч, хто є мій супротивник, я попрохав Марію сісти між мною і нянькою.

Ледве встигли ми сісти, як моя наречена притулила палець до губів на знак мовчання; якісь звуки, приглушені вітром і дзюрчанням води, долетіли до нас. Я прислухався: це був той самий журливий і тягучий прелюд, що я його чув минулої ночі, коли я запалився шаленим гнівом. Я вже ладен був зірватися з місця, як Марія зупинила мене.

— Леопольде, — промовила вона мені стиха. — Стримайся: він, може, заспіває, і з його пісні ми довідаємося, хто це.

І дійсно. Чийсь голос одночасно і з мужнім, і з жалібним відтінком почувся з гущавини лісу й заспівав під гітару еспанський

романс, слова якого так вривались у мою пам'ять, що я й досі ще пригадую їх собі майже всі.

„Чому ти минаєш мене Маріє? Чом оминаєш мене, дівчино? Навіщо жах оковує твою душу, як ти чуєш мене? Я, може, і справді надто страшний: я вмію тільки любити, страждати й співати.

„Коли крізь струнки деревини кокосових пальм над рікою я бачу твою легку й прозору одежу, ти, мов сонце, сліпиш мене красою, Маріє. Мені здається — це дух, що летить над землею...

„І, коли я чую, о Маріє, пісні з твоїх уст чарівних, моє серце тріпоче й долучає свій стукіт до мелодійного співу твого...

„О, жалю, твій голос солодший для мене за пісню тих птахів у небі, що летять з мого рідного краю.

„З мого краю, де я був королем, з отієї вітчизни, де вільний я був...

„Королем і вільним, о люба дівчино, і я все це забув — би охоче для тебе, дівчино, я забув би і царство, і багатство, і родину, і навіть і помсту; так, навіть і помсту, хоч би час той небаром прийшов, що помститися треба, що слід вже зірвати цей плід гіркий і солодкий, що спіє так пізно“.

Голос проспівав попередні станси з багатьма павзами й дуже журливо, але, доспівуючи

останні слова, набрав виразу просто жахного.

„О, Маріє. Ти подібна до чудової пальми, стрункої і хиткої під подихом вітру, і твій образ відбивається в очах твого молодого коханця, як пальма відбивається в прозорій воді джерела.

„Але ти, може, не знаєш, буває в пустині ураган, що часом заздрить спокоеві коханої оази; він налітає, і пісок та повітря мішаються під розмахом його міцних крил; він обвиває дерево і струмочок диханням огню; оаза висихає, пальма згортає під подувом смерти розкішну крону свого листя, величаву, мов вінець цариці.

„Бійся, біла донько Еспаньйоли¹⁾). Бійся, щоб усе округ тебе не сталося пустинею та вихорем.

„Тоді ти пошкодуєш за любов'ю, що могла б тебе привести до мене, як радісний птах рятунку „катха“ веде мандрівця кріз піски Африки до світлої оази.

„Та нащо ж тобі відмовляти мені, Маріє? Я—цар, і своє чоло тримаю вище над усі людські чола.

„Ти біла, а я чорний, але день потребує ночі, щоб породити вечірню зорю й світанок, що кращі за них ще“.

¹⁾ Так Колумб року 1492 назвав Сан - Домінго.

Протяжне зідхання під супровід останнього акорду на гітарі закінчило цю строфу пісні. Я обурився страшенно, „Король — чорний невільник“. Тисяча різних думок, збуджених у мені невідомим співом, щойно мною почутим, як вихор крутилися мені в голові. Непереможне бажання покарати того, хто смів сполучати ім'я Марії з піснями кохання й загрози, заволоділо мною. Я конвульсійно вхопив мій карабін і кинувся геть із шатра його шукати. Марія, злякавшись, простягла руки, щоб зупинити мене, але я вже заглибився в байрак у тім напрямі, звідки залунав перед тим голос. Я обійшов усі кінці лісу, краями своєї рушниці обнишпорив усі кущі, ногою одхиляв високі трави — ніде нічого. Нічого, нічого й нічого.

Це даремне розшукування з безплідними думками про почутий романс вносило непевність у мій гнів. Невже цей сміливий суперник вислизне з моїх рук, як він не давався також і змалюванню в моїй уяві? Невже я ані здогадаюсь, хто це, ані зустріну його ніде? В цей момент почувся дзвякіт бубончиків, що вивів мене з задуми. Я оглянувся й побачив біля себе Абібру.

— Добридень, пане, — промовив він і ввічливо вклонився мені, але скоса кинутий

погляд його на мене, здавалось, помітив хитро й тріюмфливо все моє занепокоєння.

— Кажи,— закричав я йому владно,— ти кого - небудь бачив у лісі?

— Нікого більш, як тільки вас, мій сеньйоре,— відповів він спокійно.

— І ти ніякого голосу не чув? — знову запитав я.

Невільник з хвилину помовчав, мов би шукав, що йому сказати. Я кипів.

— Говори швидше, нещасний. Чи ти тут чув голос?

Він сміливо глянув мені в вічі своїми круглими тигровими зіницями.

— Що ви розумієте, пане, під словом „голос“? Усюди є в природі голоси. І в птахів, і в води, і в вітру, що шелестить у листі...

Я його перервав, ухопивши за плечі й струсонувши добре.

— Проклятий гаєре, чи ти перестанеш мене дратувати, або я зараз же тобі покажу голос мого карабіна. Кажи в двох словах, чи ти чув тут чоловічий голос, що співав еспанського романса?

— Так, сеньйоре,— признався він, зовсім не злякавшись,— я вештався на узліссі й слухав музику своїх бубончиків, коли вітер до мене доніс і долучив до неї якісь слова, проспівані рідною мені мовою, що я її знав ще з колиски.

— Ну, і що ж? — нетерпляче запитав я. — Це все?

— А так, сеньйоре. Але якщо ви бажаєте, то я можу вам розповісти, хто це так співав.

Я трохи не розцілував карлика.

— Кажи, кажи, — закричав я, — ось тобі калитка з грішми й ти дістанеш таких десять, якщо все чисто розкажеш.

Він узяв калитку, розв'язав її і посміхнувся.

— Десять калиток, ще кращих за цю. Мій демоне! Це складе цілу „фанегу“ золотих екую з портретом короля Людовика XV... Отже, не гнівайтесь, мій пане, зараз усе скажу. Ви, мабуть, чули останні слова пісні: „Ти біла, а я, чорний, але день потребує ночі, щоб породити вечірню зорю й світанок, що кращі за них ще“. Отже, коли вірити цьому, то ваш покірний Абібра, що родився від білого й від негрityнки, є кращий за вас.

Карлик при цих словах погано сміявся. Я перервав його.

— Куди тебе заведуть твої жарти? Хіба це мені дає відповідь на те, що мене цікавить?

— Авжеж, сеньйоре, — хитро підморгнув на це карлик. — З цього зовсім ясно, що чорний співець, здатний на такі твердження, не може бути ніхто інший, як божевільний, подібний до мене. От я і заслужив десять калиточок з грішми.

Я вже замахнувся на нахабного карлика, щоб покарати його за ці недотепні жарти, як страшений крик несподівано почувся з шатра над рікою. Це був голос Марії. Я зриваюсь з місця, лечу, спішу, міркуючи, яке це нове нещастя могло скоїтися з моєю нареченою. Засапавшись, прибігаю в шатро. Страшна картина мене там чекала. Велетенський крокодил, що його тіло наполовину ховалося в високому очереті річки, просунув свою голову в одну з аркад, на яких держався дах будівлі. Їого роззявлена страшна паща зогрожувала небезпекою життя молодому негрові, величезному на зріст, що однією рукою підтримував мертву із страху Марію, а другою намагався всадити лезо зброї в це страховище. Крокодил скажено боровся проти цієї сміливої руки, що тримала його в слухнянстві. В ту мить, як я показався на порозі шатра, Марія радісно скрикнула, вирвалася з рук негра й упала в мої обійми, повторюючи, „Я врятована“.

При цих словах її негр оглядається, схрещує руки на грудях і, зупинивши на дівчині невимовно журливий зір, стоїть мовчки, не звертаючи уваги на те, що крокодил викрутившись із зброї, підбирається до нього й ладен його поглинути. Мабуть, небаром було б уже по негрові, якби не те, що, швидко поклавши Марію на коліна старої няньки,

півмертвої з переляку, я вхопив свого карабіна й випустив одразу всі кулі в пащу тварині. Крокодил, влучений мною, ще два-три рази відкрив її, глипнувши своїми згаслими очима, хоч це були вже тільки конвульсійні рухи, і зненацька перекинувся з великим шумом на спину, витягнувши свої дві широкі лускуваті лапи рівно, мов дві цівки. Він здох.

Негр, що я його врятував так вчасно, оглянувшись й побачив останні здригання страховища; тоді він спустив очі додолу, а далі поволі підвів їх на Марію, що все ще була в моїх обіймах, і сказав більше ніж з розпукою:

— Нащо ти його вбив?..

І, промовивши це еспанською мовою, він сквапно вийшов із шатра і, заглибившись у ліс, щез у його гущавині.

IX

Ця жахна сцена, це незрозуміле її розв'язання, всякі хвилювання, що ми їх подибували на своїм шляху перед тим і після того, якось приголомшили нас. Марія ще стояла замислена після свого переляку, і минуло багато хвилин, поки ми могли нарешті дати лад нашим розгубленим думкам і промовити хоч що-небудь.

— Ходім,— сказав я Марії,— треба вийти звідси. Це якесь фатальне місце.

Вона швидко підвелася, мов би ждала цього мого дозволу, сперлася рукою на мою руку—і ми вийшли.

Я спитав її, як наспіла до неї ця несподівана поміч з боку негра підчас великої небезпеки і чи знає вона, хто цей невільник, бо товстої матерії штанці, що ледве прикривали його голе тіло, ясно показували, що він належав до найнижчої класи населення на острові.

— Це, очевидно, один із негрів мого батька—із тих, що саме в цей момент були на роботі біля річки й почули мій крик. Все, що я можу сказати тобі про нього,— це, що він негайно кинувся мені на поміч.

— З якого боку він надбіг?—спитав я в неї.

— З боку протилежного тому місцю, звідки чувся нам голос і куди ти побіг.

Цей випадок знов сплутав усі мої здогадки. Спочатку я, роблячи порівняння між мовою сказаних ним при виході слів і піснею, дійшов висновку, що, може, він і є автор пісні. Далі зріст його вказував на те, що супротивником моїм уночі, з яким я боровся, міг бути теж він, крім того, відсутність одержі теж служила цьому за доказ. Співець у байраці говорив: „Я—чорний“. Ще й у цьому схожість. Правда, він себе називав

царем, а цей — тільки раб, але ж я здивовано пригадував собі його величавий вигляд, відбиток твердості на обличчі, блиск його очей, надзвичайну білість його зубів при дуже чорній шкірі, розміри його високого чола, не зовсім звичайні для негрів, гордий вираз товстих його губів, шляхетність його постати, красу її форм, правда, змарнілих від роботи, а проте гарних, властивих Геркулесові. І я запевнявся, що така людина могла б бути царем. Тоді, взявши на увагу всі інші інциденти, я зупинився в своїх здогадках саме на особі цього нахабного негра; я запалав бажанням розшукати його й покарати... Але що далі, то все більше починали мене мучити вагання.

Справді, на чому міг я основуватися. Острів Сан-Домінго належав у більшій своїй частині Іспанії, отже природною річчю було те, що більшість негрів, як із тих, що й раніше були невольниками колоністів, так і з тих, що родились на Сан-Домінго, домішували еспанську мову до свого жаргону. І хіба ж те, що цей раб у розмові зі мною вживав еспанських виразів, могло викликати твердження, що він саме й є автор еспанського романсу? Адже така творчість була б указівкою на певний високий ступінь культурності автора, тимчасом якраз цього не помічалось в осередку невольників? Що ж до чудернацького

докору його мені за вбивство крокодила, то від невільника в його тяжкому становищі, звичайно, можна було ждати такого невдоволення з життя без іншої причини цього невдоволення, як, наприклад, якої-небудь безнадійної любови до дочки плантатора. Його присутність у байраці біля шатра могла бути випадкова; його зріст і сила теж не були доказом справедливости мого ототожнення його з моїм нічним ворогом. І невже на цих хитких і непевних доказах я збудую свою помсту й тяжке обвинувачення людини перед моїм неблаганним дядьком у той час, як невільник цей урятував життя Марії?

В ту мить, як я все це думав, Марія зовсім розвіяла мій гнів, промовивши своїм тихим голосом:

— Мій Леопольде, ми мусимо дякувати цьому негрові; без нього я б пропала. Ти прибув би надто пізно.

Ці кілька слів зробили рішучий вплив на мене. Вони не змінили мого рішення розшукати невільника, що врятував Марію, але не для карі, тільки для нагороди.

Мій дядько довідався од мене, про те, що він завдячує одному невільникові рятунком своєї дочки, і обіцяв дарувати йому свободу, якщо я зможу цього рятівника розшукати в масі бідолашних рабів.

До цього дня мій звичайний настрій тримав мене далеко від плантації, де працювали чорні. Мені моторошно було дивитись на страждання сотворінь, що їм я не міг нічим допомогти. Але на другий день дядько запропонував мені йти з ним оглядати хазяйство, і я з великою охотою згодився, сподіваючися знайти й пізнати між невільниками рятівника моєї нареченої.

Я мав нагоду запевнитись на цій прогулянці, яке велике значіння для рабів має хазяйське око, але разом з тим, якою дорогою ціною купується це значіння. Негри, що тремтіли із страху перед моїм дядьком, подвоювали в його присутності свою енергію в роботі, але скільки ненависти відчувалося в цьому. Дразливий своєю вдачею, дядько мій ладен був розсердитись на те, що для його гніву нема жодної причини, коли зненацька його карлик Абібра вказав йому на негра, що, зморений працею, заснув. Мій дядько жваво підбіг до нещасного, жорстоким штурханцем збудив його й наказав зараз же стати до роботи. Підводячись, негр мимохіть дав помітити дядькові, що проспав увесь час на кущі бенгальського бамбуку, посадженого й щиро плеканого моїм дядьком, і що він цей кущ зломив. Тоді плантатор запалав

гнівом. Несамовито вихопив він з - за пояса батіг із залізними шпичками на кінці й звів уже руку, щоб покарати тим бато́гом негра, що впав на коліна. Але батіг не стьобнув невільника. Я ніколи не забуду цього моменту. Міцна рука зупинила руку плантатора. Якийсь інший чорний (той самий, що я його шукав) крикнув йому французькою мовою:

— Покарай мене, бо я щойно зупинив тебе; але не карай брата мого, бо він лише діткнувся до твого куща.

Це втручання, зовсім несподіване, з боку людини, що врятувала Марію, його рух, його зір, категоричність приказу — все це справило на мене надзвичайне вражіння. Але ця великодушна необережність, далека від того, щоб змусити дядька почервоніти, лише подвоїла його скаженість і перенесла гнів хазайський з голови „винного“ невільника на голову його оборонця. Мій роздратований дядько викрутився з рук високого негра, загрожуючи йому всякими карами, і знов замахнувся своїм бато́гом уже над його головою, але на цей раз батіг вирвано йому з рук. Негр переломив надвоє пужално бато́га, обса́джене цвя́хами, як ламають соломинку, і кинув собі під ноги це недостойне знаряддя помсти. Я закам'янів із здивування, а дядько — з обурення. Для нього було нечуваною річчю бачити опір раба. Очі полізли

дядькові з лоба від гніву; губи йому поси-
ніли й затрусилися. Невільник з хвилину ди-
вився на нього спокійно, а далі, простягаючи
йому з почуттям великої власної гідності
сталевий обух, що його він тримав у руці,
промовив:

— Білий, якщо хочеш мене вдарити, то,
принаймні, візьми цю сокиру.

Мій дядько, не тямлячи себе, звичайно, ви-
конав би його пораду, якби на цей раз не
кинувся до нього я. Вихопивши з його рук
сокиру, я кинув її в колодязь поблизу.

— Що ти робиш? — скажено закричав мені
дядько.

— Я врятовую вас, відповів я, від необ-
міркованого вбивства рятівника вашої доньки.
Саме цьому невільникові Марія завдячує
своїм життям. Це той негр, що йому ви обі-
цяли свободу.

Я недотепно обрав хвилю, в яку йому на-
гадати про цю обіцянку. Мої слова ледве чи
дійшли до його свідомости.

— Йому свободу, — все - таки вигукнув
мій дядько досить похмурно. — Так, справді
він заслуговує на закінчення свого рабства.
Йому свободу? Ми ще побачимо, якого
роду свободу дарують йому судді карного
суду...

Ці зловісні слова пройняли холодом моє
серце. І Марія, і я даремно намовляли його

поставитись инакше. Той негр, що спричинився до цієї сцени, перетерпів биття палицями, а його оборонця замкнули в тюремну камеру форту Галіфе як обвинуваченого в тім, що він підняв руку на білого. З боку невільника це проти хазяїна вважалося за дуже серйозний злочин.

XI

Ви добре собі, мабуть, уявляєте, панове, як сильно всі ці випадки й обставини збудили мою цікавість. Я почав розпитувати про ув'язненого. Мені часто про нього розповідали дуже оригінальні речі. Наприклад, що він користався з надзвичайного поважання серед усіх своїх товаришів. Невільник, як і вони, він все-таки вмів одним своїм жестом викликати в них повне слухнянство. Він не родився в неволі; батька й матери його ніхто не знав; ходили чутки, що лише кілька років тому якийсь негрський корабель залишив його в Сан-Домінго. Ця подробиця ще цікавішою робила його здібність тримати в покорі собі всіх товаришів, не виключаючи звідси й чорних креолів, що в інших усіх випадках, як ви, панове, знаєте, здебільшого ставилися з презирством до негра Конго — назва хибна й надто загальна, що нею в колонії зазначали всіх негрів, вивезених з Африки.

Хоча він увесь був у владі чорної меланхолії, як це всім здавалося, а проте його надзвичайна сила і спритність надавали йому, як робітникові на плантаціях, багато ціни. Він крутив, наприклад, швидше й довше за коня великі колеса норій, тоб-то артезійських колодязів свого роду. Не раз доводилось йому за один день зробити роботу десятих своїх товаришів, щоб тільки врятувати їх від кари за втому або за ледачість. Треба сказати, що вони за це просто робили собі з нього бога; але поважання, з яким до нього ставилися, цілком несхоже на той страх, що з ним ставились до Абібри, мусило мати ще якісь інші причини. Це був свого роду культ.

І що особливо всіх дивувало — це що в той час, як він поводився з своїми товаришами на причуд м'яко й просто, з нашим командним складом він себе тримав дуже гордо й холодно. Що ж до наших, то якраз його всі змагалися особливо навантажити роботою. Проте його відповідь моєму дядькові на жорстокий вчинок викликала й тут мимохіть почуття певного поважання. Ніхто з білих не смів відтоді образити цього негра приниженням його людської гідності. Якщо його й присуджували до чого-небудь, то зараз же двадцять негрів являлося відбути кару замість нього; а він нерухомо дивився на екзекуцію

так, наче вони цим виконували свій обов'язок що до нього. Цей не зовсім звичайний негр дістав собі серед нас назву П'єро.

XII

Всі ці подробиці впливали на мою молодую фантазію. Марія, повна вдячності й співчуття до свого рятівника, поділяла моє добре ставлення до нього, і П'єро так заволодів нашими симпатіями, що я твердо вирішив побачитися з ним і стати йому в пригоді. Я мріяв уже про способи такого побачення.

Не зважаючи на мою молодість, я був, як небіж одного з найбагатших плантаторів, капітан міліції в Акюльській окрузі. Форт Галіфе був доручений саме цій міліції й жовтим драгунам, що їх начальником бував здебільшого унтер-офіцер, разом і комендант форту. Отже, в цю добу ним був брат одного незаможного колоніста, якому я зробив багато послуг, і ця людина була мені широко віддана.

Тут уся аудиторія перервала д'Оверне, назвавши Таде.

— Ви вгадали, панове,—відповів капітан.— І розумієте добре, що мені не трудно було здобути в нього ключа від тюрми негра. Я мав право навідуватись у форт як капітан міліції. Проте, щоб не збудити підозрінь мого

дядька, що все ще дуже гнівався, я вирішив піти туди саме в ту годину, коли дядько по обіді відпочивав. Усі салдати, за винятком, вартових спали. В супроводі Таде я підійшов до дверей тюрми. Таде відімкнув її й пішов геть. Я увійшов.

Негр сидів, бо не міг стояти з причини свого високого зросту. Він був не сам. Величезний пес підвівся з підлоги й загарчав на мене. „Раск, цить“ — цей на нього. Молодий пес замовк і ліг коло ніг свого хазяїна, щоб догризти там якісь кістки.

Я був одягнений у військовий стрій; світло, що ледве проходило сюди крізь якусь дірку, не давало в'язневі бачити, хто я.

— Я вже готовий, сказав він мені спокійно.

Вимовляючи ці слова, він наполовину підвівся.

— Я готовий, повторив він ще раз.

— Я гадав, — зауважив я, помітивши, що він вільно рухається, — що ви закуті в кайдани.

Хвилювання примусило мій голос тремтіти. В'язень мого голосу, здавалось, не пізнавав.

Він з презирством ткнув ногою в уламки якогось заліза.

— Кайдани? — я порвав їх.

Було в цих словах його щось таке, що ніби говорило: „Я родився не для кайданів“.

— А мені не казали, що вам залишено собаку, — сказав я.

— Я сам пустив її сюди.

Я все більше та більше дивувався. Двері тюрми замикалися зовні трьома замками. Дірка для світла була не більша, як шість сантиметрів завширшки, і її перегороджували ґрати. Мені здавалося, що він зрозумів мої думки. Він підвівся на скільки йому дозволяло склепіння, без усякого зусилля вийняв величезну каменюку з - під дірки, зняв ґрати, що дірку загороджували, і таким чином відкрив прохід, придатний, принаймні, для двох людей. Цей вихід вів у байрак із бананів і кокосових пальм, що підіймався на ту гору, до якої притулено форт.

Пес, побачивши вихід, думав, що хазяїн випуска його, і рвонувся до дірки, але негр наказав йому лежати спокійно.

Ця несподіванка з виходом склепила мої уста.

Промінь світла зненацька впав мені на обличчя. В'язень випростався з таким виразом, мов би наступив на гадюку, і стукнувся головою об камінь склепіння. Мішанина найпротилежніших почувань — ненависть, прихильність і гірке здивування — відбилися у його очах. Але, опанувавши себе, він глянув на мене холодно й спокійно і врешті зупинив на мені очі з великою байдужістю.

— Я ще два дні можу прожити не ївши, сказав він.

Я мимоволі сплеснув руками, помітивши як змарнів негр.

Він додав:

— Мій пес їсть лише з моєї руки; якби мені не пощастило збільшити розмір дірки, нещасний Раск умер би з голоду. Краще вже я пропаду, ніж він.

— Ні, ні, — скрикнув я, — ви з голоду не пропадете.

Він мене не зрозумів.

— Мабуть, — додав він, гірко осміхнувшись, — я ще два дні міг би жити не ївши, але я вже готовий, добродію офіцере; ліпше вже вмерти сьогодні, ніж завтра; тільки не робіть нічого злого Раскові.

Тоді тільки я зрозумів, що визначало його „Я готовий“...

Обвинувачений у злочині, що карається смертю, він гадав, що я поведу його на розстріл; і в той же час ця людина колосального зросту й сили, стоячи перед можливістю втекти, покірно й спокійно повторювала мені — майже дитині: „Я — готовий...“.

— Але не робіть зла Раскові, — знову сказав він.

Я не міг стриматись, щоб не сказати:

— Як, ви мене вважаєте за ката та ще й думаєте, що я й зовсім невинну тварину не зоставлю в супокі?

Він зм'якшився й заговорив тихим голосом.

— Білий, — промовив він, простягнувши мені руки, — вибач, але я дуже люблю свого пса; а твої, — додав він по короткій мовчанці, — заподіяли мені багато лиха.

Я його поцілував, стиснув йому руки й намагався його запевнити в добрих своїх намірах.

— Хіба ви мене не пізнали? — спитав я.

— Я знав раніше, що ти білий, а для білих, хоч би які добрі вони були, чорний — ніщо, тварюка тільки. До того ж у мене й до тебе є жаль.

— Який? — здивувався я.

— А ти хіба не врятував мене двічі?

Ця чудернацька претенсія викликала в мене усміх.

Він його помітив і гірко додав:

— Справді, я мусив би на тебе сердитись. Ти мене врятував раз від крокодила, раз від плантатора; а що гірше ще — відняв у мене право тебе ненавидіти. О, який же я нещасний!

Оригінальність його виразів і думок мене вже більше не дивувала. Вона була в згоді з його моральною постаттю.

— Я завдячую вам щось далеко більше, ніж ви мені, сказав я. Ви врятували життя моєї нареченої — Марії.

Його наче пройняла електрична іскра.

— Марія, — глухим голосом відповів він; і його голова похилилась на його долоні, що

стискались нервово, в той час як з грудей вилітало тяжке зідхання.

Мушу признатися, що мої поснулі підозріння знову прокинулися, але без гніву й ревнощів: я надто близько стояв до щастя, а він— до смерті, щоб можна було його ревнувати. Навпаки, я почував до нього жалість і прихильність.

Він нарешті підвів голову.

— Іди, — сказав він, — і не дякуй мені.

І після павзи додав:

— А тимчасом ранг мій — не нижчий за твій.

Ці слова належали до категорії ідей, що розтривожували сильно мою цікавість. Я був спонукав його розказати мені швидше, хто він і що бачив на своєму віку, але він сумно мовчав.

Мої заходи його зворушили; моє пропонування послуг, моє благання, здається, перемогли його нехіть до життя. Він вийшов і приніс кілька бананів та величезний кокосовий плід. Потім він затулив вихідну діру і став їсти. Розмовляючи з ним, я помітив, що він дуже легко розмовляє французькою й еспанською мовою і що розум його має на собі відбиток культури; він знав еспанські романи і співав їх з великою чулістю. Цей негр був такий надзвичайний і незрозумілий для мене з боку своєї культурности, що

й правильність його мови не дивувала мене спочатку. Я знов спробував довідатись про причини цієї культурности, але він замовк. Нарешті я покинув його, наказавши своєму вірному Таде поводитися з ним якомога делікатніше.

XIII

Я бачив його щодня в ту саму годину. Його справа мене турбувала; не вважаючи на мої прохання, мій дядько вперто переслідував його. Я не ховав моєї тривоги від П'єро; він слухав мене зовсім байдужно.

Часто Раск прибігав у той час, як ми сиділи вдвох, з великим листом пальми, прив'язаним округ шиї. Негр одв'язував його, читав на ньому чужі письмена, а потім розривав їх. Я звик не робити йому з приводу цього ніяких питань.

Одного разу я увійшов до нього в таку хвилю, коли, здавалось, він мене не помітив. Він стояв до дверей спиною й співав меланхолійним голосом еспанську пісенку: „Я вільний той пачкар“. Коли він її скінчив, він круто повернувся до мене й скрикнув:

— Брате, обіцяй, якщо ти коли матимеш сумнів що до мене, усунути його при словах цієї моєї пісні.

Його зір таїв у собі якусь велич, я обіцяв йому сповнити його бажання, по правді

сказати, не знаючи, що саме він розумів під словами „матимеш сумнів що-до мене“...

Він узяв чашу з видовбаного кокосового горіха, зірваного в день мого першого приходу, сповнив її пальмовим вином, запропонував мені пригубити її, а далі спорожнив і сам до дна. З того дня він мене не звав инакше, як „брат“.

Тимчасом я починав плекати нову надію. Мій дядько, здається, більш уже не сердився. Думки про щасливі дні мого одружіння з Марією його втихомирювали. Марія так само просила його за П'єро. Я ж доводив дядькові що-дня, що негр зовсім не мав на меті образити його, а тільки хотів спинити надто жорстокий вчинок дядьків; що він урятував Марію од вірної смерті; що дядько мусить йому дякувати за цілість доньки, а я—за цілість нареченої; що П'єро найдужчий із його рабів (я вже не думав про свободу для нього, а тільки про дарування йому життя); що цей негр один працює за десятиох і що досить, бувало, однії його руки, щоб рухати цілий млин. Він слухав мене й говорив, що, може, і припинить небавом справу. Я негрові нічого не казав про зміну, що зайшла в дядькові, щоб мати приємність потім возвістити йому свободу, якщо мені пощастить її добитися. Що мене дивувало, так це, що він, чекаючи смерті, не використовував чомусь

нагоди втекти, маючи до цього повну змогу. Я навіть сказав йому про це.

— Я мушу тут зостатися, — відповів він мені холодно. — Інакше подумають, що я злякався.

XIV

Одного разу Марія прийшла до мене. Обличчя її сяло, і на ньому відбивалося щось вище за янгольську радість. Це була думка про добрий вчинок.

— Послухай, — промовила вона. — За три дні настане двадцять друге серпня. Ми вже небаром...

Я перервав її:

— Маріє, не кажи „небаром“, коли залишилось ще три дні.

Вона посміхнулась і почервоніла.

— Не страхай мене, Леопольде, — заперечила вона, — мені на думку спало щось, чим ти будеш задоволений. Ти знаєш, що я вчора ходила з батьком купувати собі весільне вбрання й дорогоцінні речі. Не те, щоб мене цікавили ці ковтки й алмази, що не зроблять мене кращою в твоїх очах. Я б усі їх віддала за одну з тих квіток, що їх мені звялив осоружний незнайомец, який залишив мені в шатрі букет диких нагідок; але не в тім річ. Мій батько хоче мене тим обдарувати, і виходить, ніби я цього дуже хочу, але це,

щоб зробити йому приємність. Вчора ми бачили шовкове китайське кімоно — все в великих квітках, сховане в скриню з запашного дерева, що мені дуже подобалось. Батько помітив, що я звернула на цю річ увагу. Це коштує дуже дорого й виглядає дуже оригінально. Коли ми повернулися додому, я ублагала його пообіцяти мені урочисто, що він зробить мені дар і піднесе його на кшталт стародавніх середньовікових лицарів; ти знаєш, що він любить, щоб його порівнювали з лицарями. Він присягнув, що сповнить моє бажання хоч би яке воно було. Звичайно, він гадав, що це буде кімоно; зовсім ні — я випрошу, щоб П'єро залишено в живих. Це буде мій весільний дар.

Я не міг стриматись від того, щоб стиснути мого янгола в обіймах. Слово в мого дядька було святе; і в той час, як Марія побігла просити виконання обіцянки, я пішов у форт Галіфе, щоб звістити негрові свободу.

— Брате, — скрикнув я, ввійшовши, — брате! радій: тобі врятували життя. Марія виблагала його тобі в батька замість весільного подарунку.

Невільник затремтів.

— Марія? Весілля... Життя... Як поєднати все це?

— Зовсім просто, — відповів я. — Марія, що її ти врятував, виходить заміж.

— За кого? — скрикнув негр, і його зір блукав розгублено й страшно.

— Хіба ти не знаєш? — сказав я тихо. — За мене.

Його страшне обличчя набрало виразу лагіднішого.

— Гай-гай, справді, — промовив він. — За тебе. А в який саме день?

— Двадцять другого серпня.

— Двадцять другого серпня? — Ти збожевілів? — зауважив він з виразом журби й жаху.

І тут він урвав. Я глянув на нього здивовано.

По короткій мовчанці він стиснув мені руку.

— Брате, я тобі за стільки речей вдячний, що мушу тебе попередити. Вір мені, подайся в Кап і одружись раніше двадцять другого.

Я даремно силкувався розпитати його, що мали визначати його загадкові слова.

— Прощай, — мовив він мені. — Я вже, може, і забагато тобі сказав, але я ненавиджу невдячність більше, ніж порушення присяги.

Я розлучився з ним, повний задуми й неспокою, але цей настрій швидко розвіявся й розтанув у думках щастя,

Мій дядько взяв назад у той же самий день свою скаргу. А я пішов до форту Галіфе, щоб випустити з нього П'єро. Таде, знаючи, що негра звільнили з тюрми, пішов разом зо мною. Невільника в тюрмі не було.

Тільки Раск, що лежав у ній, встав і лащучись підійшов до мене; до його шиї був причеплений пальмовий лист. Я зняв його й прочитав: „Дякую, ти врятував мені життя втретє. Брате, не забувай своєї обіцянки“. Під цим замість підпису стояли слова: „Я—вільний той пачкар“...

Таде, більше здивований, ніж я, стояв мовчки; він не знав таємного виходу і, мабуть, гадав, що негр обернувся в пса. Я йому полишив право думати, що він хоче, лише попросивши мовчати про все те, що він бачив.

Мені хотілося взяти з собою Раска. Але, вибігши з тюрми, він перескочив через суцідні тини й зник.

XV

Мого дядька вразила втеча невільника. Він розпочав шукання й написав до губернатора, щоб йому повернули П'єро й віддали в повне розпорядження, якщо його знайдуть.

Настало двадцять друге серпня. Мое весілля з Марією ми справили дуже врочисто в Акюльській парафії. Який щасливий був цей день, що від нього далі почались усі мої біди. Я почував себе сп'янілим од щастя, неможливого до зрозуміння для тих, хто його сам не переживав. Про П'єро й його сумовиті попередження я цілковито забув.

Настав з таким нетерпінням сподіваний вечір. Моя молода дружина пішла до себе в спальню, куди я не міг поспішити, на жаль, так сквапно, як того хотів. Нудний, але невідкладний обов'язок вимагав моєї присутності в іншому місці. Як капітан міліції, я мусив у той вечір зробити обхід Акюльських постів. Це викликалося тими розрухами чорних у колонії, що раз-у-раз вибухали де-не-де, особливо в червні, липні й навіть серпні в містечках Тібо і Лягосет, та ще невдоволенням вільних мулатів, роздратованих попередньою стратою повстанця Оже.

Перший нагадав мені про обов'язок дядько; мені довелося послухатись його. Я одяг військовий стрій і вирушив у дорогу. Перші пости я обійшов без загрозливих пригод; але коло дванадцяти годин ночі, коли я проходив замислено біля прибережних батарей, на обрії з'явилось червоняве світло, що помалу ширилось уздовж, починаючи від Лімонаду й від Сен-Луї де Морен. Салдати й я вирішили, що просто це якась випадкова пожежа; але кількома хвилинами пізніше полум'я вже зробилося видиме, дим, що його ніс вітер, зробився густий остільки, що я звернув до форту з метою післати туди поміч і зняти тривогу. Проходячи повз житло чорних, я був здивований тим галасом,

що панував у їхньому таборі. Вони не спали й сперечалися між собою. Чудернацьке ім'я Бюґ-Жарґаль літало з уст в уста посеред незрозумілих мені слів їхнього жаргону. Проте я розібрав трохи кілька виразів, що з них я довідався про повне повстання в північній частині країни й про підпалювання маєтків та плантацій, розташованих по інший бік Капа. Переходячи невеличке багнище, я наступив на купу сокир та сапок, схованих під очеретом та мангіферами. Не без підстав стурбований цим, я наказав міліційним залогам узяти зброю в руки й бути готовими до вирушення, а також назирцем стежити за невільниками; небаром усе заспокоїлося.

Тимчасом огонь захоплював більші й більші простори і наближався вже до Лімба. Здавалося, чути вже віддалений шум артилерії і перестрілки. Коло другої години ранку мій дядько, збуджений мною, не можучи довше таїти свого хвилювання, наказав мені залишити в Акюлі частину війська під командою лейтенанта; і в той час, як моя бідна Марія спала або дожидалась мене, я, виконуючи приказ мого дядька, що був членом провінційного зібрання, направився з рештою салдатів у Кап.

Ніколи не забуду того вигляду, що мало це місто, коли я підходив до нього. Полум'я,

що пожирало плантації в околицях, розли-
вало по місту сумне світло, притемнене гу-
стим димом, що його розносив по всіх
вулицях вітер. Цілі вихори іскор з горящого
цукрового очерету сипалися на дахи домі-
вок і на такелаж кораблів, що стояли в пор-
ту, і ці іскри загрожували Капові не менш
руїнницькою пожежею, ніж та, що нищила
вже поля. Це була жахна картина: бачити,
з одного боку, зблідлих од жаху мешканців,
що намагалися одстояти ціною свого життя
останнє своє пристановище від огняної бурі,
з другого — відплиття кораблів у тривозі за
свою долю, що поволі зникали в далечіні,
розпустивши свої вітрила на темночервоних
хвилях забарвленого пожежею моря.

XVI

Затурканий вибухами гармати з форту,
галасуванням утікачів і грюкотом падаючих
руїн, я не знав, у який бік мені повести
своїх салдатів, коли раптом зустрів на площі
капітана жовтих драгунів, що зробився нашим
проводирем. Я не втомлюватиму вас змалю-
ванням картини пожежі плантації. Багато ин-
ших авторів наводили історію перших подій
у Капі; мені ж треба перейти до дальшого
розповідання. Обмежусь тільки тим, що за-
значу, де саме невільники - повстанці досягли

певних успіхів: Дондон, Тер'є-Руж і Уанамінтбург та плантації Лімба, сусідні з Акюлем, були вже в їхніх руках.

Я сквапно поспішив у дім губернатора, добродія Бланшланда. Там панувала розгубленість і якась мішанина в усім, не виключаючи й голови самого правителя. Я прохав у нього розпоряджень і негайних заходів до забезпечення спокою в Акюлі, що вже був під безпосередньою загрозою, на мою думку. Біля губернатора були Рувре, генерал-ляйтенант, посідач великих маєтків на острові, добродій Тузар, підполковник Капського полку, кілька членів колоніального та провінційного зібрання і кілька впливових колоністів. В ту хвилю, як я увійшов, на зборах точдились суперечки.

— Добродію губернаторе, казав один член провінційних зборів, — справа ясна — це невільники, а не „вільні“ мішаної раси роблять повстання, ми всі давно вже це передбачали.

— Ви це казали, а сами цьому не вірили, — зауважив член колоніального зібрання, що звалось „генеральним“. — Ви це запевняли, щоб посміятися з нас, але були такі далекі від думки про дійсне повстання чорних, що навіть інсценували сами з року 1789 подібний бунт на Капській горі, коли убито тільки одного французького волонтера, та й то, може, його ж товаришами...

— Ми бачимо події краще і розуміємо їх ліпше, ніж ви,— відповів „провінційник“.— Ми ввесь час тут zostавались, щоб стежити з справами колонії, тоді як ви в повному складі вашого зібрання їздили у Францію й агітували за овації самим собі. Член колоніального зібрання відповів ображено:

— Наші громадяни обрали нас одностаносно.

— Але ваші ексцеси були причиною того, що юрба носилася з головою нещасного, що смів явитися в кафе без трикольорової кокарди, а також того, що мулата Лакомба повісили за його петицію, бо вона починалася словами, не модними в той час: „В ім'я батька, сина і духа святого“.

— Неправда, — вигукнув член генерального зібрання.

Це була боротьба засад і привілеїв.

— Я завжди догадувався, добродію, що ви — людина незалежних думок.

По цьому докорі члена провінційного зібрання його опонент урочисто промовив:

— Отже, ви одверто признаєтесь у тім, що ви — з числа „білих помпонів“? Хай буде так. Лишайтеся під тягарем такого признання.

Суперечка, може, не довго тривала б, коли б не вплутався в неї губернатор.

— Гай-гай, панове. Яке це все має чинення до великої небезпеки, що загрожує

нам? Давайте поради й не сперечайтесь. Ось вісті, що дійшли до мене. Повстання почалося цієї ночі о десятій годині ввечері поміж неграми Тюрпена. Невільники за приводом англійського негра Букмана прилучили до себе робітників із майстерень Клемана, Тремеса, Флавіля й Ное. Вони підпалили всі плантації, позарізували колоністів з великою жорстокістю. Ви з одної подробиці зрозумієте весь жах цих подій. Прапором для них служить тіло дитини, насаджене на спис.

Добродій Бланшланд здригнувся.

— От що робиться навколо, — додав він. — Всередині острова теж не ліпше. Кілька мешканців Капа убили своїх рабів; інші обмежились тим, що замкнули їх. Страх поробив плантаторів жорстокими. Білі ремесники в усім винуватять свобідних горожан мішаної раси. Кілька мулатів трохи не зробились жертвою народнього гніву. Я їм дав під захист церкву, що охороняється цілим батальйоном. А тепер, щоб довести, що вони зовсім не заодно з чорними повстанцями, колоністи мішаної крові прохають мене дати їм зброю й пост для оборони.

— Не робіть цього ні в якому разі, — крикнув знайомий мені голос запідозреного в мулатським походженні, що колись бився зі мною на дуелі. — Не робіть цього, не давайте їм зброї.

— Ви хіба вже більше не хочете битися? — насмішкувато запитав у нього один колоніст.

Той цього не почув і говорив далі.

— Люди мішаного походження — це найлютіші наші вороги. Надто їх треба боятися, і тільки їх. Я визнаю, що повстання можна було ждати лише з їхнього боку, а не з боку чорних. Хіба невільники можуть відіграти поважну роль?

Бідолаха сподівався цими виступами проти мулатів відгородитись від них зовсім і тим знищити в присутніх підозріння в належності його до цієї нелюбимої касті. Але все було надто ясно в його планах, і гомін неухвали дав йому це зрозуміти.

— Отже, добродію, — сказав старий генерал - лейтенант Рувре, — раби все - таки мають значіння; бо їх приходить по сорок проти трьох; і ми б варті були шкодування, якби могли виставити проти мулатів і чорних лише таких білих, як ви.

Попередній промовець закусив собі губи.

— Пане генерале, — сказав губернатор, — що думаєте ви про петицію мулатів?

— Дайте їм зброю, пане губернаторе, — відповів Рувре. — Вживімо до оборони всіх людей, — і промовив, звернувшись до підозрілого колоніста: — Чуєте добродію? Ідіть озброюйтесь...

Понижений учасник зібрання вийшов з виразом обурення на обличчі.

Тимчасом шум неспокою, що лунав по всьому місту, раз у раз долітав і в дім губернатора, нагадуючи присутнім, пощо вони зібралися. Добродій Бланшланд дав до рук ад'ютантові нашвидку написаного листа і перервав сумовиту мовчанку, з якою зібрання слухало загрозливі звуки.

— Вільним колоністам мішаного походження ми дамо зброю, панове, але треба вжити ще й інших заходів.

— Треба скликати провінційні збори, — зауважив той, що говорив підчас мого приходу.

— Провінційні збори? — обурено сказав його супротивник, член колоніального зібрання. — Що таке провінційні збори?

— Бо ви належите не до них, а до колоніальних! — заперечив „білий помпон“.

„Незалежник“ скипів.

— Я не більше чинення маю до колоніального зібрання, ніж до провінційного. Значіння мають лише генеральні збори, розумієте, добродію?

— В такому разі я мушу зауважити, — заперечив йому „білий помпон“, — що вагу має тільки Національне Зібрання в Парижі.

Загальне нарікання присутніх, викликане цією зайвою балаканиною, змусило розмовців замовчати.

— Панове депутати, — закричав один плантатор. — Поки ви розбираєтесь в усяких дурницях, що станеться з моїми шовковичними плантаціями, з добуванням шовку?

— А з моїми чотирма стами тисячами індигових саженців, — додав інший.

— А з неграми, купленими по тридцять доларів за кожного? — говорив третій власник.

— Кожна марно витрачена вами хвиля коштує мені за годинником і за таксою, що в руках, десять метричних центнерів цукру по сімнадцять п'ястрів центнер, що виносить разом суму в сімдесят п'ястрів, або дев'ятсот тридцять фунтів і десять су французьким золотом.

— Колоніальні збори, що ви їх звете генеральними, узурпують права, — голосно запевняв ще один член, перекикуючи всіх. — Хай вони застаються в Порт-о-Пренсі й фабрикують там декрети про землю. А Кап підлягає північному конгресові.

— Я запевняю, — сперечався „незалежник“, — що його ексценція добродій губернатор не має права скликати інших зборів, як тільки генеральні збори представників колонії під головуванням добродія Кадюша.

— А де він є, ваш голова Кадюш? — спитав „білий помпон“. Де ваше зібрання? Навіть і чотирьох членів ще не прибуло, в той час як провінційні збори в повному складі

тут. Чи, може, ви сами хочете репрезентувати всю колонію?

Це сперечання двох депутатів, що являли собою характеристичний витвір і відбиток своїх зібрань, кінець-кінцем розгнівало губернатора.

— Панове, — звернувся він до них. — Куди вас заведе суперечка про всі ці провінційні, генеральні, колоніяльні та національні зібрання? Чи допоможете ви цим зборам, скликаючи ще десять інших?

— Прокляття! — кричав громовим голосом генерал Рувре, стукаючи кулаком об стіл.

— Що то за балакуни! Я волів би краще перекрикувати двадцятьчотирифунтову гармату, ніж їх, оцих двох. Що нам до тих двох зібрань, що випереджають одно одне, як два ескадрони сердюків на приступі? Ну, що ж: тоді скличте обидва зібрання, добродію губернаторе, я з них зроблю два полки для наступу на чорних, і тоді ми побачимо, чи так активно вони стрілятимуть, як мелють язиками.

Після цього войовничого виступу він нахилився до свого сусіда (це був я) і сказав півголосом:

— Що застається робити проміж огнів двох зібрань, що вважають свої права суверенними, губернаторові, настановленому королем Франції? Тут усю справу псують

нікчемні балакуни й адвокати так само, як у метрополії. Якби я був настановлений від короля, я б усіх цих падлюк викинув би за двері, сказавши їм: „Король королює, а я розпоряджаюсь“. Усю свою відповідальність перед так званими представниками народу я б післав за вітрами; а всіх повстанців — на острів Тортю, де й раніше жили такі ж розбійники, як вони. Пам'ятайте завжди, що я вам сказав, добродію. Філософи взяли собі в прийоми філантропів, а ці спородили так званих негрофілів; ці ж дають нам людодів, що їдять білих. Ці ніби ліберальні французькі ідеї, що ними захоплюються у Франції, робляться отрутою під тропіками. Треба поводитись було м'якше з неграми, а не викликати їх на несподіваний бунт. Усі ексцеси, що ви їх бачите тепер у Сан-Домінго, — всі вони зародились у клубі Масіак, і повстання невольників — це просто відгук падіння Бастилії.

Поки старий вояк розвивав передо мною свою вузьку, але одверту й повну переконання політику, гостра суперечка розпочалась наново. Один колоніст з невольничого числа, той, що змушував себе назвати „громадянин і генерал“ за колишню свою присутність десь на кривавих стратах, закричав раптом:

— Потрібні тортури, а не бій. Нації вимагають наочних езекуцій: настрашімо

чорних. Я подавляв бунти в червні й липні й це тоді я наказав понасаджувати на палі голови п'ятдесятьох рабів уздовж бульвару перед моїм домом замість пальм. Хай кожен прилучиться до мене й моєї пропозиції. Перегородімо підступ до Капа тими неграми, що ще в нас zostались.

— Ви мене не розумієте, панове, — говорив далі „громадянин“. — Зробімо кордон із голів округ міста, від форту Піколо до мису Караколь; тоді товариші вбитих не посміють наблизитись до Капа. Треба жертвувати чим-небудь у такі критичні хвили. Я жертвую перший. У мене є п'ятдесят невільників з - поміж таких, що не збунтувалися; от я тих і пропоную.

Жести жаху стріли цю пропозицію.

— Огидливо! Ганьба! — залунало звідусіль.

— Ось подібні заходи все й погубили, — зауважив один колоніст. — Якби не поквапилися стратити життя останнім повстанцям червня, липня й серпня, можна було б простежити, де заховуються нитки руху. Але сокира ката їх утяла.

Жадібний крови „громадянин“ спочатку гнівно помовчав, а далі процідив крізь зуби:

— Ну, здається, мене запідозрити не можна. Я приятелюю і листуюся ось із якими негрофілами: Бріссо і Прюно з Пом-Гужу у Франції, Ганс-Словном в Англії, Магов в Америці, Пецлем в Німеччині, Оліваріусом

у Данії, Вадштромом у Швеції, Петер Павлусом в Голяндії, з Авандано в Еспанії та абатом Петром Тамбуріні в Італії.

Його голос усе дужчав у міру того, як він обчисляв усе більше негрофілів. Врешті він скінчив, зауваживши:

— Але тут немає філософів.

Добродій Бланшланд утретє почав питати, хто якої думки.

— Добродію губернаторе,— сказав один голос,— ось моя порада. Сядьмо всі на корабель Леопард, що стоїть у порту.

— Оцінімо голову Букмана,— додав інший.

— Сповістімо про це губернатора Ямайки,— запропонував третій.

— Отаке! на те, щоб він знов нам прислав на сміх ще раз п'ятсот рушниць,— заперечив один депутат провінційних зборів.— Добродію губернаторе, пошліть по допомогу один корабель у Францію, зачекаймо його повороту.

— Зачекати? Зачекати?— перервав енергійно де Рувре.— А хіба ж чорні зачекають? А полум'я, що вже оточило місто, теж підожде? Добродію Тузарє, збийте тривогу, візьміть гармати і йдіть проти центру повстанців з вашими сердюками й стрільцями. Добродію губернаторе, розбийте табори в західньому напрямку; розташуйте пости в Тару і Вальєрах; я на себе беру рівнини

перед фортом Дофіном. Я там керуватиму роботами; мій дід був полковник Нормандського полку й служив при маршалі Вобані; а я студіював Фолара і Безу і маю досвід у справі оборони краю. До того ж рівнина біля форту Дофін обмивається з трьох боків морем і має форму півострова. Це допоможе тій рівнині оборонятись самотійно. Півострів Мол у дуже вигідному стані. Використаймо це і візьмімось за діло.

Енергійна промова ветерана змусила всі непокірні голоси замовкнути. Генерал мав рацію так говорити. Почуття свого матеріального інтересу прилучило кожного до думки де Рувре; і поки губернатор стисканням рук свідчив генералові про те, як він цінить його поради, хоч і зроблені категоричним тоном, усі колоністи вимагали швидкого виконання всіх вищезазначених заходів.

Лише два депутати тих зібрань, що були в незгоді один з одним, здається, не приєднувалися до загального рішення й мурмотіли весь час десь у кутку словами: „Захоплення функцій виконавчої влади; дуже поспішний рішенець; відповідальність“...

Я скористався з цієї хвили, щоб дістати наказа від добродія Бланшланда, що його я ждав нетерпляче, і вийшов, щоб зібрати свою залогу і йти з нею в Акюль, не вважаючи на втому, всіма відчуту, лише не мною. .

XVII

Світало. Я стояв на військовій площі, збуджуючи поснулих салдатів, що спали всуміш із жовтими та червоними драгунами, з утікачами з долини, з худобою, що ревла, і з усякого роду вантажем, принесеним у місто плантаторами з околиць. Я вже починав купчити свою невеличку залогу, коли зненацька побачив жовтого драгуна, що вкритий курявою й потом конем скакав просто до мене. Я поспішив йому назустріч і з небагатьох слів, уривками переданих мені, довідався з жахом про те, що мої побоювання справдились: повстання перекинулось на Акюльську рівнину, і чорні робили облогу форту Галіфе, де замкнулась міліція й колоністи. Треба вам сказати, що форт цей власно не був фортом. Цю назву в Сан - Домінго присвоювали всяким земляним спорудам.

Отже не можна було тратити ні хвилини. Я звелів салдатам познаходити коней і за вказівками драгуна прибув о десятій годині ранку в межі володінь мого дядька.

Я ледве глянув на величезні плантації, що обернулись у море полум'я. Полум'я скакало по рівнині все в великих хмарах диму, що крізь нього видно було, як часом падали великі дерева, охоплені вогнем. Страшне шипіння разом із тріском і шваркотінням,

здавалось, відгукувалось на віддалене виття чорних, ясного вже для нас, хоч ще й невидимого. У мене була тільки одна думка, а тому втрата всіх цих багатств, призначених для мене, зовсім не турбувала мене — як би врятувати Марію. По її врятуванні, що мені за діло було б до всього іншого? Я знав, що вона у форті, і молив бога тільки про те, щоб застати її в живих. Ця сподіванка мене підтримувала в біді і давала мені потужність і силу лева.

Кінець - кінцем за поворотом дороги перед нами заповнів форт Галіфе. Триколовий прапор ще розвивався на його вершині, хоч огонь оточував стіни. Я скрикнув з радості. „Галопом, бийте обома острогами. Пустіть поводи!“ — кричав я своїм товаришам. І, подвоївши зусилля, ми помчали через долину до форту, де біля підніжжя його стояли будинки мого дядька з розбитими вікнами й дверима, але осяяні червоним світлом пожежі, що на щастя не охопила їх, бо вітер був з моря, і вони стояли окремо від плантацій.

Безліч негрів засіло в будинку й виглядало з його вікон і з даху; смолоскипи, списи, сокири блищали посеред пострілів, що лунали з їхніх рушниць проти форту в той час, як юрба їхніх земляків лізла, падала й наново чіплялась за стіни форту, оточеного

їхніми драбинами. Ця ніби морська хвиля, що приликала, то спадала й наново з'являлась на сірих кам'яних стінах, виглядала здалеку безупинним наступом комах на спину велетенської черепахи, що раз-по-раз робила спроби їх з себе скинути.

Врешті ми досягли перших шанців форту. Не спускаючи очей з прапора, що розвівався над фортом, я підбадьорював салдатів в ім'я їхніх родин, що сиділи так само в цих стінах, як і моя родина. Загальна згода пролунала мені у відповідь, і, шикуючи свій ескадрон у колону, я вже намірявся віддати наказ стріляти в військо нападників.

Якраз у цю мить голосний крик почувся від входу в форт, вихор диму оповив усю споруду, на декілька хвиль стіни в усіх своїх щілинах зайшлися теж димом, а з середини почулося мов кипіння казана; далі дим розвіявся—і ми побачили на вершині червоний прапор замість трикольного. Все було скінчене.

XVIII

Не можна вам змалювати, що в цю мить творилося в мені. Форт узято, оборонців задушено, двадцять родин вирізано,—все це загальне нещастя мене, признатися, мало турбувало. Марія для мене загинула. Загинула так швидко після тієї щасливої години, що

зробила її моєю. Загинула з моєї ж вини, бо, якби я її не покинув у передминулу ніч, щоб їхати в Кап з наказу мого дядька, я міг би, принаймні, її оборонити або вмерти коло неї чи разом з нею, що в своїм роді не було б утратою її. Ці розпучливі думки доводили мій одчай до божевілля. Одчай мішався з докорами совісти.

Тимчасом мої товариші закричали: „Помста!“. Ми з шаблями, витягненими з піхов, і пістолями в руках врізалися в масу переможців. Хоч вони нас і перевищували дуже значно числом, а проте кидались тікати перед нами; ми всі ясно їх бачили з правого боку й з лівого, спереду й ззаду, бачили, як вони ріжуть білих і спішають підпалити форт. Наше обурення подвоювалось від їхньої жорстокости.

Біля одного з підземних виходів форту Таде, увесь укритий ранами, несподівано з'явився передо мною.

— Мій капітане,— сказав він мені,— ваш П'єро — характерник або справжній сатана. Ми оборонялись добре; ви вже підходили, коли він якось пробрався в форт — хто його зна, де — і от бачите... Що ж до вашого дядька, до його сем'ї, до пані...

— Марія? де Марія? — перервав я його.

В цей самий момент великий на зріст негр вийшов з-за охопленого вогнем паркану,

несучи на руках молоду жінку, що кричала і пручалась у нього в обіймах. Молода жінка була — Марія, а негр — П'єро.

— Віроломець! — крикнув я йому.

І навів на нього револьвера; один із невільників кинувся між револьвером і ним, і впав мертвий од моєї кулі. П'єро оглянувся на мене і, здається, сказав щось; потім він заглибився із всією жертвою в гущавину горящих бамбуків. Кілька хвилин пізніше великий пес пробіг услід за ними, тримаючи в зубах колицу з найменшою дитиною мого дядька. Я пізнав також і пса. Це був Раск. Осатанівши зовсім, я випустив у нього другу мою кулю, але не попав у нього.

Тоді я кинувся бігти як божевільний услід за ними; але моя нічна подвійна подорож, перебування без їжі й без відпочинку, мої турботи що до Марії, несподіваний перехід від надзвичайного щастя до страшенної біди — всі ці душевні хвилювання мене ще більше виснажили, ніж суто фізична втома. Зробивши кілька кроків, я поточився; якась хмара застелила мені очі, і я упав, знепритомнівши.

XIX

Коли свідомість до мене повернулась, я побачив, що лежу в спустошенім домі мого дядька в обіймах Таде. Цей вірний Таде дививсь на мене стурбовано.

— Браво! — скрикнув він, як тільки відчув, що серце моє знов функціонує, — справжня перемога — негри тікають і капітан очутився.

Я перервав його радісний вигук своїм постійним питанням:

— Де Марія?

Я ще не дав ладу своїм думкам, у мене залишилось почуття, що біда сталася, а не ясна картина її. Таде журно похилив голову. Тоді пам'ять вернулась до мене; я відразу уявив собі страшну ніч по наших одружінні і ту мить, коли негр ніс в обіймах півживу Марію, уявив мов якусь пекельну примару. Полум'я помеж, що освітило колонію й дало нагоду білим пізнати ворогів в особі своїх невільників, змусило мене бачити в П'єро — такому доброму, такому великодушному й щирому, тричі зобов'язаному мені своїм життям — людину невдячну, ворога свого й суперника. Його вчинок — заволодіння моєю жінкою підчас пожежі — безумовно доводив мені, що мої здогадки справедливі і що співець романсу біля шатра — ніхто інший, як П'єро. За такий короткий час стільки змін.

Таде розповів мені, що даремно силкувався наздогнати негра й його собаку; що взагалі негри повтікали, хоча своїм числом могли зовсім роздавити невеличку залогу, і що пожежа маєтків мого дядька не вщухала й спинити її було годі.

Я запитав у нього, чи відомо, що саме сталося з моїм дядьком, до якого в кімнату мене принесено. Він мовчки мене взяв за руку, підвів до алькову й одсунув за-
пинало.

Мій бідний дядько лежав на своєму скривавленому ліжку з кинжалом, глибоко застромленим у груди. Із спокійного виразу його обличчя було видно, що його вбито ві сні. Підстилка карлика Абібри, що завжди спав біля дядькових ніг, теж була вся в плямах крові, і такі ж плями видно було й на обшитій золотом кохті його, кинутій на підлогу тут же, в кількох кроках від ліжка.

Я не сумнівався в тім, що карлик загинув жертвою своєї відданості дядькові і був зарізаний, коли хотів мого дядька оборонити. Гіркі докори совісти мучили мене, що я ставився до нього раніше з упередженням і так помилявся відносно його й відносно П'єро; до своїх сліз з приводу втрати мого дядька я долучив сум з нагоди такого кінця Абібри.

З мого наказу салдати почали розшукувати його тіло, але тіла не знайдено. Я почав гадати, що негри взяли його й кинули в огонь, і тому приказав на панахиді по моєму тестеві поминати також вірного Абібру.

Форт Галіфе зруйновано, будинки щезли, і перебування на цих руїнах робилося зайвим і шкідливим. Того ж вечора ми повернулись у Кап.

Там на мене напала лиха пропасниця. Зусилля, зроблене мною для того, щоб перемогти свій одчай, було надто велике. В мене почалась маячня. Всі мої несправджені надії, профанована любов, обманута дружба, загублена будучність, а надто пекучі ревності затуманили мій розум. Мені здавалося, що вогонь тече в моїх жилах; голова трохи не розривалась, у серці кипіла лютість. Я уявляв собі Марію в обіймах іншого коханця — обіймах невільника, обіймах П'єро. Мені потім казали, що я зривався з ліжка й що потрібно було шість душ, щоб удержати мене й не дати мені розбити голову об стіну. І чом я не вмер тоді?

Ця криза минула. Лікарі, пеклування Тадеї, мабуть, сила молодости — все це перебороло хоробу. А хвороба та могла статись для мене благодійною. Я одужав за десять день і не ремствував на це. Мені хотілося ще прожити трохи часу задля помсти.

Ледве одужавши, я пішов до добродія Бланшланда прохати посади. Він хотів мені дати пост для оборони; я благав його призначити

мене в один із піхотних батальйонів або кінних ескадронів, що їх посилено раз - по - раз по окрузі винищувати чорних.

Кап фортифікували похапцем. Повстання ширилось страшенно швидко. Негри Порт - о - Пренса вже починали хвилюватися. Біасу командував тими, що з Лімба, Дондона й Акюля; Жан - Франсуа себе проголосив головою повстанців у долині Марібару; Букман, знаменитий пізніше своєю трагічною смертю, вештався із своїми розбійниками на берегах Лімонади і, врешті, банди Морн - Ружа визнали за ватажка одного негра на прізвище Бюг - Жаргаль.

Вдача останнього, якщо вірити людям, значно контрастувала з жорстокістю інших. У той час як Букман і Біасу вигадували тисячу способів смерті для полонених, що попадали їм до рук, Бюг - Жаргаль завжди вишукував їм можливість покинути острів. Перші входили в зносини з еспанськими кораблями, що з'являлися вздовж берегів, і, продавши їм заздалегідь одержу й манаття нещасних білих полонених, їх змушували тікати. Бюг Жаргаль пустив на дно кілька таких корсарських кораблів. Добродій Колас де - Мейхе і вісім інших видатних колоністів були відв'язані від колеса, що до нього їх прив'язав Букман, і звільнені за наказом того ж таки Бюг - Жаргалья. І ще тисячі фактів

про його великодушність розповідали люди, але їх довго розповідати.

Мій план помсти ще був далеко від здійснення. Я більше не чув нічого за П'єро. Повстанці під командою Біасу все ще тривожили Кап. Вони навіть один раз заволоділи висотою, що панує над містом, і гармата цитадели ледве могла їх відтіля прогнати. Губернатор вирішив одтіснити їх у глиб острова. Акюльське міліційне військо, залоги Лімбе, Уанаментта й Марібару, долучені до Капського полку й до безстрашних жовтих і червоних уланів, складали нашу активну армію. Міліція Дондона і Карт'є-Дофіна, зміцнена корпусом волонтерів під командою купця Понсіньока була залогою міста.

Губернатор насамперед поклав собі позбавитись Бюг-Жаргала, бо його диверсія дуже непокоїла його. Проти нього він післав Уанаментську міліцію і один капський батальйон. Цей корпус повернувся за два дні зовсім розбитий.

Губернаторові заманулось хоч би якою ціною перемогти Бюг-Жаргала. Він знову послав цей корпус, додавши до нього п'ятдесят жовтих драгунів і чотириста міліціонерів з Марібару. Ця друга армія перетерпіла ще гіршу невдачу, ніж перша. Таде, що входив у склад цієї армії, дуже був на це розгніваний і присягався помститися на Бюг-Жаргалеві.

Сльоза набігла на очі д'Оверне; він схрестив руки на грудях і протягом кількох хвилин сидів у гіркому замисленні; врешті він розпочав оповідати далі.

XXI

Прийшла звістка, що Бюг-Жаргаль покинув Морн-Руж і направив своє військо через гори на сполуку з Біасу. Губернатор аж підскочив з радощів: „Тепер він наш“ — промовив він, потираючи руки. На другий день колоніяльне військо було за одне льє від Капу. Повстанці при нашому наближенні сквапно покинули Порт-Марго і форт Галіфе, де вони були встановили великі облогові гармати, взяті з узбережжя; всі банди відступили в гори. Губернатор тріумфував. Ми продовжували наш похід. Проходячи по спустошених рівнинах, кожен з нас журливо оглядався на ті місця, де були його поля, будинки й багатства; але свого ґрунту не можна було пізнати.

Иноді наш хід спиняли пожежі, що з культивованого поля перекидались на ліси й савани. В оцих країнах, де земля цілинна, де рослинність буйно розростається, лісова пожежа набирає зовсім особливого характеру. Її чути здалека, часто навіть тоді, коли нам ще нічого не видно: ніби злива часів потопу

шумить і лютує десь. Розтріскуються стовбури дерев, тріщать галузки, навіть коріння в землі репається, високі трави шамотять; кипіння боліт і озір, оточених лісом, свистогню в повітрі — все це утворює пекельний гуркіт, що часом вщухає, часом розгоряється — залежно від сили вогню. Иноді зелена купка дерев довго стоїть і оточує частину вогняного моря. І зненацька настає мить, коли вогняний язик починає лизати вершечок зеленого пояса, синювате полум'я швиденько біжить по стовбурі, і зараз же узлісся щезає за серпанком переливчастого золота; все горить разом. Тоді покров із диму спускається від часу до часу на полум'я під впливом вітру; він котиться й згортається, потім розгоряється, підіймається й ніби вщухає, розвіюється або густішає, робиться зненацька чорним; далі свого роду мереживо з огню розриває його краєчки, чути великий шум, мереживо щезає, дим здіймається вгору і, відлітаючи, сипле на землю хмари червоного попелу, що довго падають з гори тоді, коли сам він давно щез.

XXII

На третій вечір ми ввійшли в улоговини Великої Річки. Всі гадали, що чорні перебувають у горах за двадцять льє від нас.

Ми розташували наш табор на вивищенні, що, мабуть, було місцем розташування раніше для чорних, якщо судити з того, як воно було розчищене. Ця позиція була не вигідна; правда, тут був спокій. Вивищення оточувалося скелями дуже стрімкими й укритими густими лісами. Воно звалось Донт-Мюлатр. Велика Річка бігла якраз за табором; стиснута з двох боків високими берегами, вона в цій місці була вузька й глибока. Її береги, зовсім прямовисні, де-не-де мали на собі купки кущів, зовсім непроглядних для глядача. Часто навіть течія річки ховалась зовсім під ліянами, що, чіпляючись за галуззя кленів, з червоними квітами поміж кущами, сполучали своїми стеблами обидва береги і, сплітаючись між собою на тисячу ладів, утворювали над річкою широкі курені з зелени. Око, що стежило за їхніми закрутами й за річкою з сусідніх скель, могло вважати їх за місця суходолу, лише вкриті росою.

Глухий шум або іноді водяний птах „чирок“, що проривався крізь вікно гілок звідтам нагору, тільки й зраджували часом існування річки під зеленню.

Сонце небаром перестало вже золотити гостру вершину далеких Дондонських гір; потроху пільма згустилась над табором, і тишу порушували тільки клекіт журавля та повільні кроки вартових.

Раптом страшна пісня чорних „Ца-Нассе“ та спів „Табір Великої Луки“ залунали, як грім, над нашими головами; пальми, американські золотолисники та кедри, що вінчали скелі, спалахнули вогнем, і зловісні пожежі, як смолоскипи, кинули своє світло на численні банди негрів і мулатів, яким обличчя зробилося ніби червоним при мідножовтому кольорі їхньої шкіри. Це були банди Біасу.

Біда була неминуча. Командири раптом попрокидались і побігли збирати салдатів; барабан забив тривогу; сурма теж заграла „збір“; наші лави шикувалися з шумом, а повстанці замість скористуватися з нашого розгاردіяшу, стояли нерухомо й дивилися на нас, співаючи „Ца-Нассе“.

Велетенського зросту негр несподівано з'явився окремо від інших на найстрімкішій із скель над Великою Річкою; перо вогневого кольору стирчало над його чолом; у правій руці він тримав сокиру, у лівій — червоний прапор; я пізнав у нім П'єро. Якби мені під рукою трапився карабін, скаженство штовхнуло б мене на злочин. Тимчасом негр повторив приспів із „Ца-Нассе“, віткнув прапор у землю, кинув свою сокиру поміж нас, а сам стрибнув у хвилі річки й пропав під водою. Я пожалкував за ним, бо гадав, що ось уже він і не вмере від моєї руки.

Тоді чорні почали скочувати з гори на нас цілі відривки скель; град із куль та стріл посипали на вивищення. Наші салдати, роздратовані неможливістю дістатись до чорних, умирали, роздавлені камінням, пробиті стрілою або влучені кулею. Страшенна нестямність панувала в армії. Несподівано з середини річки почувся страшений шум. Надзвичайна картина розгорнулася тут. Жовті драгуни, що їм найбільше попадало при скочуванні каміння від чорних, задумали укритися від нападу під гнучким склепінням із ліян над річкою. Таде перший узяв на себе ініціативу так зробити, і, треба сказати, ініціативу геніяльну...

Тут оповідач спинився, бо його несподівано перервали.

XXIII

Минуло вже більше чверти години, як сержант Таде з зав'язаною рукою зайшов ніким не помічений у паланку і тільки жестами виявляв те чи інше своє ставлення до оповідання капітана, аж поки вважав за потрібне подякувати д'Оверне за його добру відозву про нього й поки не замурмотів змішано.

— О, ви надто добрі, мій капітане...

Загальний регіт відповів на це. Д'Оверне оглянувся й закричав строго:

— Як це ви тут, Таде, а рука ваша?

При цім способі говорити, такому незвичайному для нього, старий сержант насупився; він похитнувся й одкинув голову назад мов би для того, щоб утримати сльози.

— Я не думав,— промовив він стиха,— я не думав ніколи, щоб мій капітан міг остільки понизити мене, щоб назвати мене „ви“.

Капітан швидко встав.

— Вибач, старий друже, я сам не помітив, що сказав. Ну, Таде, ти мені простив?

Сльози покотились із очей сержанта мимо його волі.

— Це я втретє,— промурмотів він,— але ці сльози — сльози вдоволення...

Замирення відбулося. Коротка мовчанка наступила по цім.

— Але скажи мені, Таде,— лагідно запитав капітан,— нащо ти покинув амбулаторію, щоб прийти сюди?

— Бо, якщо дозволите, я прийшов вас спитати, капітане, чи треба завтра вам на бойового коня прилагодити під сіделечко обшитого чапрака, чи ні?

Генрі засміявся.

— Ви б краще зробили,— сказав він Таде,— якби запитали в головного хірурга, чи обмотати вам завтра руку двома лотами корпії.

— Або розпитати,— додав Паскаль,— чи можна вам випити трохи вина, щоб підкрепитись, а поки-що ось вам трохи горілки,

це може вам піти тільки на користь; покуштуйте її, бравий сержанте.

Таде наблизився, ввічливо вклонився, попросив вибачення, що п'є з лівсі руки, і одним духом спустошив чарку, випивши за здоров'я всього товариства. Він оживився.

— Ви спинилися, капітане, на тім, як я... Отже, це справді я запропонував сховатися під ліяни, щоб християн не перебили камінням. Наш офіцер, що не вмів плавати й боявся втонути, дуже протестував проти цього, але воно зрозуміло. Аж доки він не побачив, що великий камінь, упавши на ліяни, проте все-таки не проломив їх. Краще вже тоді так умерти, сказав він, як фараон в Єгипті, ніж, як святий Етьєн. Ми не святі, і фараон бував у поході, як ми. Мій офіцере, отже, вийшло, що вчена людина пристала на мою пораду, хоч і з умовою, що це перший спробую я. Я даю йому згоду. Спускаюся до річки, стрибаю під зелене шатро, хапаючись руками за галуззя, що наді мною, і, подумайте, мій капітане, почуваю, що мене хтось тягне за ногу; пручаюся, кричу пробі й дістаю кілька ударів шаблюкою; і от усі драгуни, сміливі, як чорти, кидаються хто як під ліяни.

Тимчасом негри Морн-Ружа, що сховалися там непомітно для інших, мабуть, збиралися вдарити нам у спину за хвилину. Тоді б уже

не час був грішити. Почалась бійка, прокляття, крики. Голі, вони були легші за нас, але наші удари були міцніші за їхні. Однією рукою ми гребли, а другою билися, як це завжди практикується в отаких випадках.

Ті, що не вміли плавати, висіли, почепившись однією рукою на ліянах, а чорні тягли їх за ноги. Посеред оцієї мішанини я побачив величезного негра, що оборонявся, як сам Вельзевул, від нападу вісьмох або десятих моїх товаришів; я поплив туди й пізнав П'єро, або інакше — Бюга... Але це повинно стати ясным лише потім, отже, так, мій капітане! Я пізнав П'єро. З часів узяття форту ми були в сварці; я його вхопив за горло; він намірявся позбавитись мене з допомогою кинжала, але глянув на мене і... віддався в мої руки замість мене вбити, що було б справжнім нещастям, бо, якби не те... Але про це пізніше говоритиметься. Як тільки негри побачили, що його взято, вони кинулись на нас, щоб визволити його, так старанно, що міліції довелось помагати нам у воді. Але в цю саму мить П'єро, очевидно, побачив, що негрів буде вбито, сказав їм кілька слів, мабуть, закляття якесь, бо вони всі раптом повтікали від нас, як опечені.

Вони пурнули під воду й зникли вмиль. Ця битва під водою мала в собі щось приємне і дуже б мене втішила, якби я не втратив

у ній пальця й не підмочив десять патронів, та ще... цей бідолаха, але це так судилося, мій капітане.

І сержант, приложивши пальці до краєчка свого поліційнського кепі на знак поважання, врочисто підняв при цих словах руку до неба.

Д'Оверне видався надзвичайно схвилюваним.

— Правда, Таде, ти дійсно маєш рацію так сказати: ця ніч була ніч фатальна.

І він неодмінно би замовк і заглибився в свої тяжкі думки, якби не загальне прохання присутніх мерщій продовжувати почате оповідання. Він став говорити далі.

XXIV

— В той час, як відбувалась картина, змальована Таде (гордий Таде став за спиною в капітана), тоді, як усе це робилось за вивищенням, я якось видобувся з кількома своїми товаришами крізь кущі на стрімку скелю під назвою „Вершина Павича“, бо скеля ця сяла різнобарвними відтінками: в ній був лосняк.

Цей шпиль припадав урівень з позиціями чорних. І тому що ми вже проклали стежку на шпиль, цей шпиль небаром укритися міліційним військом; ми почали обстрілювати ворогів. Негри, далеко гірше озброєні, ніж

ми, не могли нам відповідати тим же; вони починали тратити рівновагу; ми ж подвоїли зусилля—і небаром усі сусідні скелі очистилися від чорних. Тоді ми зрубали кілька дерев, позв'язували їх пальмовим листям та нашими ланцюгами й з допомогою подібного мосту перейшли на покинуті вершини. Частина нашої армії опинилась таким робом у дуже вигідному становищі. Ця картина захитала мужність чорних. Наш огонь не вщухав. Страшенно жалісні крики, до яких домішувалось ім'я Бюг-Жарґаля, зненацька залунали з армії Біасу. Якась замішаність опанувала чорну армію. Кілька негрів Морн-Ружа з'явились над скелею, де маяв червоний стяг; вони перед ним упали на коліна, виїняли прапор з ямки й кинулися з ним у безодні Великої Річки. Це, очевидно, мусило визначати, що їхній ватажок або вмер, або попав у полон.

Наше завзяття через це збільшилось до того, що я вирішив холодною зброєю прогнати повстанців із скель, де вони ще затримувались. Я знов наказав перекинути мости з нашого шпилья на сусідній шпиль; і кинувся перший в осередок негрів. Мої салдати вже хотіли йти слідом за мною, як раптом один із чорних бунтарів сильним ударом сокири розтрощив наш міст ущент. Тріски мосту упали вниз, стукаючись об скелю з великим гуком.

Я оглянувся. І в цей мент відчув, що шестеро або семеро чорних обеззброїли мене. Я бився з ними, як лев; вони мене звязали путами з кори дерева, не звертаючи уваги на кулі, що свистіли над ними.

Мій одчай зменшився тільки тоді трохи, коли я почув крики нашої перемоги хвилиною пізніше; я небаром побачив, як негри й мулати дерлися на найстрімкіші вершини, волаючи помочи. Мої вартові так само робили, як їхні товариші; найміцніший з них узяв мене і, перекинувши мене через плече, поніс до лісу, надзвичайно легко перескакуючи з каменя на камінь, як дика сарна. Світло полум'я перестало йому світити небаром; слабесенького саява місяця було для нього досить; він тільки йшов через це не так швидко.

XXV

Попроходивши наскрізь гущавини якихсь кущів і перейшовши потоки, ми прибули в високо розташовану долину, зовсім дику на вигляд. Це місце було невідоме мені. Воно лежало посеред вивищень, що носять у Сан-Домінго характеристичне назвище „повторних гір“. Це була велика, зелена саванна, оточена голими скелями, з купами сосон по ній, гваякових дерев і капустяних пальм. Різкий холод, що царює сливе завжди в цій

частині острова, хоч тут і не буває морозів, ще збільшувався свіжістю ночі, що вже починала минати. Світанок починав оживляти білість околичних гір, і долина, ще вкрита нічними тінями, світилася тільки вогнями розложеного неграми багаття. Це було місце сходин для різних частин війська їхнього, і вони прибували сюди в повнім безладді. Чорні й мулати з'являлися на цей майдан розрізненими групами з криками одчаю або з виттям гніву, і нові вогні, лискучі, мов очі тигра, в пітьмі саванни указували на те, що „коло“ цих вояків помалу збільшувалось.

Негр, що ніс мене, поставив мене звязаного під високим дубом, з - під якого я байдужим оком дивився на все, що діялось передо мною, тимчасом як сильними руками мене прив'язувано до дерева поясом, а на голову настромлювано червоної шерсти шапку того ж таки негра, мов на знак того, що я належу саме йому.

Після цього мій ворог видимо зібрався йти геть. Я вирішив поговорити з ним і запитав у нього креольським жаргоном, чи він сам із банди Дондона, чи з банди Морн - Ружа. Він спинився й відповів мені з гордістю: „Морн - Ружа“. Мені щось спало на думку. Я багато чув про великодушність ватага цієї банди Бюга - Жаргаля і, хоч я зовсім приготувався вмерти, однак, побоюючись тортурів,

що їх міг мені завдати жорстокий Біасу, надумав попроситись іти вмирати в табір Бюг-Жаргалья, щоб уникнути зайвих мук перед смертю. Мені хотілось дістати собі почесну смерть салдата. Може, це була ознака слабости, однак у такі хвили вдача людська завжди ставить опір фізичному стражданню. Отже, я попрохав свого охоронника відвести мене до його начальника Бюг-Жаргалья. Негр затрусився: Бюг-Жаргаль — розпучливо промовив він, ударивши себе з одчаєм рукою в чоло; і раптом перейшов од жалю до гніву; він скажено заскреготав зубами й закричав, погрожуючи мені пучкою: „Біасу! Біасу!...“ — Викрикнувши це страшне ім'я, він щез.

Його розпач і гнів нагадали мені сцену чекання й початку бою, коли ми здогадалися з негрських криків про смерть або про полон начальника Морн-Рузьких банд. Тепер я цього факту був певен і мимохіть мусив покоритися помсті з боку Біасу, що нею мені загрожував негр.

XXVI

Тимчасом тінь ночі ще вкривала долину, де юрба чорних і кількість огнів збільшувалися безупинно. Ціла група негритянок недалеко від мене теж розіклало вогонь.

З численних браслетів синього, червоного й фіолетового скла на їхніх руках і ногах, з каблучок, що моталися в їхніх вухах, з перснів на всіх пальцях рук і ніг, з амулетів, почеплених на грудях, з намиста ворожок на шії, з різнобарвної пір'яної окраси на поясах їхніх спереду, особливо ж з їхніх співочих каденцій та з божевільного заблуканого зору я довідався, що це так звані гріотки, або співачки - негритянки. Ви, може, і не знаєте, що між чорними різних країн Африки є негри, наділені від природи даром імпровізування, схожого на божевілья. Ці негри, що ходять з королівства в королівство, є в цих варварських краях тим, чим за античних часів рапсоди, а в середні віки менестрелі в Англії, мінензингери в Германії та трубадури у Франції. Їх прозивають „гріотами“. Їхні жінки гріотки, так само, як чоловіки, охоплені якимсь демоном божевільства, супроводять пісні чоловіків оригінальними танцями і являють собою гротескну копію з баядер Індостану та з альмей Єгипту. Отже, кілька таких жінок посідало недалечко від мене округ огню, підобгавши африканським звичаєм під себе ноги й утворивши біля багаття коло, осяяне червоним відблиском, що робив усі обличчя бридкими до неможливості. Коли все коло було в зборі, вони побралися за руки, і найстаріша з них з пером когута,

застромленим у волосся, почала кричати: „Цанга!“. Я зрозумів, що вони зараз ворожитимуть саме тим способом, що так зветься. Всі повторили „Цанга“. Найстаріша з них по короткій павзі вирвала в себе жмуток волосся й кинула його в огонь, додаючи ті сакраментальні слова: „Мале о джіяб!“, що жаргоном креолів-негрів визначає: „Я піду к бісу“. Всі гріотки, імітуючи свою старшу, теж кинули такий само жмуток туди таки й повторили поважно: „Мале о джіяб!“.

Цей чудернацький вигук і гримаси, що їх роблено при цьому, викликали в мені зненацька конвульсивний регіт, якого часто не може втримати навіть і найсумніше настроєна людина. Даремно я силкувався опертися йому, цей регіт прорвався з мене. Вирвавшись з душі змученої, він несподівано викликав жахну й сумовиту сцену.

Всі негритоски, сполохані підчас відправи своєї церемонії, підскочили на своїм місці, мов опечені, наче прокинулися зі сну. До цієї хвили вони не помічали моєї присутності. Тепер же мов якась сила погнала їх до мене, і вони підбігли, дико виючи та вигукуючи слово: „Бланко, бланко!“ („Білий, білий!“). Я ніколи не бачив у зборі стільки жахно страшних облич, перекошених скаженством і зовсім чорних, лише з плямами білих зубів та вирачених білих очей, що налялися кров'ю.

Здавалось, вони хочуть мене розірвати. Стара з когутячим пером подала знак і прокричала кілька разів: „Зоте корде, зоте корде!“ („Координуйтеся, координуйтеся!“).

Ці всі відьми зненацька спинилися, і я побачив не без подиву, що всі вони разом поодв'язували свої пір'ячі хвартушки, покидали їх у траву й почали округ мене танець, що зветься „ла-шіка“.

Цей танок, швидкого темпу й дуже рухливий, за звичайних обставин буває веселим, але тут, через деякі побічні умовини й додатки маленьких подробиць, він набрав страшного й погрозового характеру. Повні скаженства й ненависти погляди, що їх на мене кидали гріотки підчас танцю, грізний вираз, наданий словам і звукам, гостре та протяжне виття музичного інструменту „балафи“ під губами шановної президентки цього чорного синедріону, виття інструменту із двадцяти коротеньких сопілок, сполучених докупі, так що кожна сопілочка все зменшується в об'ємі і в довжині, особливо ж лячний регіт кожної голої ворожки в деяких позах танцю перед самим моїм обличчям — все це пророкувало мені, яких мук мусив ждати нещасний „білий“, що перервав їхню священну відправу, що профанував їхню „цангу“. Я пригадав собі загальний звичай диких народів танцювати округ своєї жертви, раніш

ніж заколоти її, і терпляче ждав тепер, поки вони скінчать свій оригінальний балет, що мусить завершитись моїм кривавим кінцем. Проте я таки здригнувся мимо своєї волі, коли побачив, що в певний момент по знаку „балафи“ кожна з гріоток наблизила до вогню гострий кінець своєї шаблюки або свою сокиру, або кінчик особливої голки, або зубці гострої пили.

Танець кінчався; знаряддя моїх мук розпалилося добіла. За знаком, даним старою, негритянки по черзі витягли свою зброю з огню. Хто не міг здобути розпаленого заліза, той узяв у руки поліно з огнем. Тоді доперва я зрозумів уповні ясно, які саме муки терпітиму, і здогадався, що кожна танцюристка буде мене окремо катувати.

Їхня старша наново подала знак — і вони востаннє почали крутитись у колі, завиваючи надзвичайно жалісно. Я прижмурих очі, щоб не бачити, принаймні, всіх викрутасів цих чортиць, що ритмічно цокали враз кінцями своїх схрещених мечів підчас танцю, від чого на всі боки розскакувались іскри. Я ждав, потягуючись, того моменту, коли шкіра моя зашкварчить, кістки обугляться, нерви порвуться від нелюдського болю осмалення, і нервові дрижання пробігло в мене по спині. Я вже ніби бачив біля себе ці сокири, пилки й голки. Це була жахна хвилина.

На щастя, вона тривала недовго. Гріотовська „шіка“ майже кінчалась, коли я почув здалека голос негра, що взяв мене в полон. Він біг до мене кричучи: „Ке асеї мужерес де демоніо? Ке асеї аллі? Дексаї іль прізіонеро!“ (тоб-то: „Що ви робите, гемонські жінки? Що ви з ним робите? Облиште мого бранця!..“). Я відкрив очі. Надворі був уже день. Негр поспішав з мільйоном жестів невдоволення. Гріотки спинилися, але вони не так злякались його погроз, як появи якоїсь чудернацької людини, що прийшла з ним.

Це був дуже товстенький і дуже повненький чоловічок, свого роду карлик, з обличчям, укритим білим покривалом. У цьому покривалі було зроблено три дірки для рота й для очей, як у шизматиків. Це покривало, що падало на його шию та плечі, давало можливість бачити волохаті груди такого кольору, як у грифів, а на них — золотий ланцюжок із срібною дароносицею. Кинжал з товстим держалном у формі хреста стирчав поверх його червоного пояса, що підтримував на цій особі спідничку з трьох кольорів: зеленого, жовтого й чорного, що в ній подол, спускався аж до його широких викривлених ніг. Його руки, голі, як і груди, держали білий костур; чотки моталися коло пояса, біля кинжала; а голова ховалась у гострому ковпаці

з бубончиками на ньому, в якому я з великим задивуванням пізнав Абіброву „гору“. Але поміж єрогліфами цього ковпака виднілися плями крові. Це, звичайно, була, мабуть, кров вірного дядькового забавника. Ці ознаки смерті мені видались новим доказом його загибелі й збудили в моєму серці останній жаль.

У той момент, як гріотки помітили цього спадкоємця Абібри, вони вигукнули разом в один голос: „Ворожбит!“ і попадали перед ним на землю. Я здогадався, що це постійний прибічник Біасу.

— Баста, баста,— промовив він, наблизившись до них, при чому голос його був глухий і поважний,— „дексаї іль прізіонеро де Біасу“ (тоб-то: „годі, годі, облиште бранця Біасу“).

Всі негритоски повідскакували, підводячи із землі свою смертоносну зброю, поодягали пір'яні хвартушини і розвіялись десь дуже швидко, мов згряя метеликів.

В цю мить зір ворожбита спинився на мені. Він здригнувся, відступив на один крок і підняв був свій білий костур у тім напрямі, де щезли гріотки, мов би для того, щоб знов покликати їх сюди, а проте, вимовивши ледве крізь зуби слово „мальдіхо“ („проклятуший“) і сказавши негрові на вухо кілька слів, він, схрестивши на грудях руки, повільно віддалився від мене з виразом великого замислення в усій постаті.

XXVII

Мій вартовий повідомив мене, що Біасу хоче мене бачити і що мені слід підготуватись до цього побачення з ватажком.

Значить, лишалося ще кілька зайвих годин життя. Тимчасом я оглядав табор повстанців, і денне світло дало мені можливість бачити його в усіх своєрідних його обставинах. При інших умовах я, безперечно, сміявся б з надзвичайної пихи негрів, що чіпляли на себе військові нагороди й релігійні значки, зняті із своїх жертв. Більшість оцих нагород або частин одержі являла собою якесь шмаття, обірване й закривавлене. Нерідко можна було бачити наплічники на попівській одержі. Звичайно для того, щоб відпочити від робіт свого невільничого життя, негри перебували в повному неробстві, зовсім незнаному серед наших салдатів. Дехто з них спав на сонці, головою до палючих його променів, інші з виразом то лютим, то сумовитим співали якоїсь протяжної пісні на порозі своєї „ажупи“, свого роду хатки конічної форми, вкритої пальмовим листям або листям банану і схожої на наші артилерійські паланки. Їхні жінки, чорні або мідночервоні, варили страву, користуючись послугами малих хлопчаків-негрів. Я бачив, як вони в посудинах мішали ложкою банани, горох, картоплю, коко, маїс,

караїбську капусту й цілу купу місцевих овочів, що кипіли біля ошпарених свиней, черепах і собак у великих казанах, награваних у білих. У далечині, вже біля краю табору, гріюти та гріютки все-таки крутилися в колі округ огню, і вітер доносив до мене раз-по-раз уривки їхніх варварських пісень, до яких домішувались звуки гітар і балаф. Кінні пости на вершинах сусідніх скель кидали світло на околиці головного штабу Біасу, де єдиним ретраншементом у разі нападу були тільки вози із здобиччю та провіантом.

Чорні вартові на цих гостроверхих скелях з граніту часто крутилися на своєму місці, мов флюгери, і подавали один одному голосом знак на всю глотку про те, що все спокійно в таборі: „Нада! Нада!“ („Нічого. Нічого!“).

Від часу до часу групи цікавих негрів купчилися біля мене. Всі вони дивились на мене грізно.

XXVIII

Кінець - кінцем ціла залога чорних салдатів, досить добре озброєних, підійшла до мене. Негр, що йому я належав, одв'язав мене від дуба і припоручив мене начальникові залоги, з рук якого дістав за мене досить велику

торбу, та почав зараз же її розв'язувати. Це були піястри. Поки негр у траві навколюшках перелічував їх, салдати мене десь повели. Я з цікавістю розглядав їхню військову одягу. Вони носили мундир із товстого сукна, коричневого, червоного й жовтого, пошитого на еспанський лад; свого роду кастиліянська мантера з довгастою червоною кокардою вкривала їх кучеряве волосся. Замість металевого коробка для патронів у них до пояса був пристебнутий патронташ для здобичи. Їхньою зброєю була рушниця, шабля та кинжал. Згодом я довідався, що це салдати із спеціальної охорони Біасу.

По багатьох блуканнях між куреннями табору, що зовсім загороджували проходи, ми наблизилися до входу в грот, висічений самою природою в стрімкій стіні одної з тих скель, що з усіх боків оточували саванну. Велика завіса з тибетської матерії, чи так званого качміру, що відрізняється від іншого матеріалу не барвністю кольорів, а різноманітністю орнаментів та м'якістю зборів, закривала вхід у цю печеру. Печеру оточували два ряди салдатів, одягнутих так, як я казав.

Після обміну паролів із вартовим, що ходив вздовж входу назад і вперед, начальник залоги підняв качмірову завісу і провів мене всередину, спустивши наново завісу так, що вхід закритися.

Мідяна лампа з п'ятьма світильниками, підвішена до стелі, кидала тремтяче світло на вогке склепіння цієї печери, неприступної для денного світла. Між двома шеренгами мулатів-сердюків я побачив чорну людину, що сиділа на довжелезному стовбурі червоного дерева, напівпокритого килимом із пір'я папуги. Ця людина належала до племені „Сакатра“, що відрізняються від негрів тільки відтінком шкіри, часто зовсім непомітним. Його вбрання мало чудернацький вигляд. Чудовий пояс плетеного шовку, що на ньому теліпався хрест святого Людовика, підтримував нарівні з пупом штани синього кольору; жакет з білого каніфасу, надто короткий навіть для того, щоб спуститись до пояса, доповняв його одяг.

Він носив сірі чоботи, круглий капелюш з червоною кокардою та двоє еполетів, при чому один був золотий з двома срібними зірочками генерал-майора, а другий — жовтий, із шерсти. Дві мідяні зірки — мабуть, колишні коліщатка із шпор — були нашиті на шерстяному еполеті, очевидно, щоб цей еполет дорівнював у красі першому. Ці еполети не містились на своєму звичайному місці, але ж теліпались по обидва боки на грудях ватага. Шабля та пістоль, розкішно різьблені, з золотом, лежали коло нього на пір'яному килимі.

За його спиною стояли мовчки й нерухомо два хлопчаків в штанцях невільників, з великими вахлярами з павиного пір'я в руках. Обидва хлопці були білі.

Два чотирикутні шмати малинового оксамиту, що, може, належали раніше колись до поставця якого-небудь попа, накривали два місця з правого боку і з лівого від місця ватага. Одно з них було для ворожбита, що врятував мене від гніву гріоток. Він сидів, підобгавши ноги, тримаючи в руках костур зовсім рівно, нерухомий, як порцеляновий ідол у китайській пагоді. Лише крізь прорізи його покривала я бачив, як поблискували його жеврющі очі, весь час звернені до мене.

З обох боків ватага стояли зібрані докупи прапори всякого роду. Серед них я помітив білий стяг із ліліями, триколовий та еспанський. Інші прапори були фантастичні. Поміж ними виділявся великий чорний прапор.

В глибині залі над головою ватажка ще інша річ звернула на себе мою увагу. Це був портрет мулата Оже, замученого торік у Капі за бунтарство разом із своїм ад'ютантом Жан-Батистом Шаваном та іншими двадцятьма неграми або мулатами. На цьому портреті Оже, син капського різника, був змальований так, як він мав звичай себе завжди виображати, — в мундирі підполковника з хрестом святого Людовика й орденом

Лева, купленим в Європі у принца Лімбурзького.

Сакатрієць - ватажок, до якого мене приведено, був середнього зросту. Його низьке обличчя являло собою мішанину хитрости з жорстокістю. Він змусив мене підійти ближче до себе й дивився на мене кілька хвилин мовчки; далі він почав хихотіти, як гієна.

— Я — Біасу, — промовив він.

Хоч я знав, що почую це ім'я, а проте, не міг не здригнутися при цьому, бо це вирвалося з поганих уст посеред хижацького реготу. Однак, моє обличчя залишилося спокійним і гордим. Я нічого не відповів.

— Ну, що ж? — запитав він попсованою французькою мовою. — Хіба тебе вже посадили на кіл, що ти не можеш зігнути спину в присутності Жана Біасу, генералісимуса завойованих країв і генерал-майора армії його величності? (Тактикою повстанських ватажків був звичай запевняти, що вони б'ються то з наказу короля Франції, то короля Іспанії, то задля революції).

Я схрестив руки на грудях і дивився на нього пильно. Він знов почав хихотіти. Це було в нього звичкою.

— О! О! Ти, здається, не з боягузів і не тратиш мужності. Так от же слухай, що я тобі скажу. Ти з креолів?

— Ні — була моя відповідь, — я - француз.

Мое твердження змусило його насупитись. Він сказав, підсміюючись:

— Тим краще. Я з твого мундира бачу, що ти офіцер.

— Скільки тобі літ?

— Двадцять років.

— Коли саме досяг ти їх?

Це питання збудило в мені дуже прикрі й сумні спомини; тому я з хвилину помовчав, заглибившись у свої думки. Він жваво повторив своє питання, я відповів йому:

— В той день, як повісили твого товариша Леонгрі. — Гнів перекривив йому обличчя; його хихотіння затяглося довше на кілька хвиль, але він себе стримав.

— Леонгрі повісили тому двадцять три дні, сказав він мені. Отже, слухай, французе. Ти йому сьогодні ввечері передаси, що ти прожив двадцятьма чотирма днями більше, ніж він. Я тебе лишу в живих ще на сьогодні, щоб ти міг йому розповісти, що робиться в штаб-квартирі Жана Біасу і скільки вже зроблено задля свободи його братів, а також про те, яким авторитетом є цей генералісимус серед „підданців короля“.

Власно таким ім'ям визначали своїх повстанців-негрів та мулатів два ватажки — Жан-Франсуа та його товариш Біасу.

Після цього мене посадовили в одному з кутків печери проміж двома вартовими, і він

почав робити наказ кільком неграм в одежі ад'ютантів, роблячи їм при цьому знак рукою.

— Хай б'ють на збір, і вся армія збереться біля штаб - кватири, щоб ми могли оглянути її, а ви, добродію капелане, — промовив він, звернувшись до ворожбита, — одягніть ваші священницькі шати й одправте для нас і наших салдатів святу месу.

Ворожбит підвівся із свого місця, низько вклонився перед Біасу і сказав йому на вухо кілька слів, але ватажок перервав його голосно.

— У вас немає престола божого, — говорите ви, сеньйор - кюре, — хіба це дивно в оцих горах? Але що нам до цього? З яких це пір усеблагий Джіу (бог) став вимагати для себе пишних храмів та престолу з мережива та золота? Гедеон та Йосип покланялись йому навіть перед навалом каміння; зробімо ж так, як вони, святий отче. Богові вистачить, якщо серця горітимуть. У нас немає престолу? Так ви, може, для цього скористуетесь великим ящиком з - під цукру, здобутим позавчора підданцями короля в домі Дюбюїсона?

Указівкою Баїсу негайно скористувались. За одну хвилину печеру вже прилагодили для цієї відправи, для пародії на службу божу. Зараз же принесли святий „ковчег“ і чашу з пограбованої церкви в Акюлі, тої церкви,

де я вінчався з Марією. Замість престола поставили посередині цей ящик і накрили його білим сукном, що не перешкоджало бачити під низом на бокових сторонах його напису: „Дюбюїсон і компанія Для Напту“.

Коли священні речі вже стояли на цьому престолі, ворожбит помітив, що серед них не вистачає хреста; він вийняв свій кинжал, що в нього держално схоже було на хрест, і встромив його між „ковчегом“ та чашею. Після цього, не скидаючи свого ворожбитського ковпака та своєї машкари шизматика, він швиденько накинув на себе шати, вкрадені ним у Акюльського священника, розкрив молитовник, з якого читались молитви на мойому вінчанні, і, повернувшись до Біасу, що сидів у кількох кроках від „престолу“, глибоким уклоном показав, що він уже готовий.

Зараз же по знаку, поданому ватагом, розсунулися качмірові завіси — і ми побачили всю армію, вишикувану перед входом у печеру правильними каре. Біасу зняв свій круглий капелюш і став навколюшки перед „престолом“. „На коліна“! — крикнув він голосно. „На коліна“ — повторили начальники кожного батальйону. Барабан прогримів цілу руду. Всі орди стали на коліна.

Тільки я нерухомо зостався сидіти на своєму місці, обурений страшною профанацією, що

мала відбутись у мене на очах; але два здоровенні мулати — мої вартові — вийняли з під мене дзиглика, брутально штовхнули мене в плечі, і я упав на коліна, змушений мимохіть симулювати молитву перед симулюванням культу.

Ворожбит почав служити поважно. Два білі пажі Біасу виконували обов'язки диякона та дяка. Юрба повстанців, усе ще на колінах, дивилась на це побожно, бо зразок побожності давав сам генералісимус.

Підчас підіймання чаші ворожбит, тримаючи її обома руками, повернувся обличчям до армії і крикнув креольським жаргоном: „Зоте коне бон Джіу селі мо фе зоте воер. Блан тве лі, тве блан йо туте . . .“ („Ви знаєте бога; ось я вам його показую. Білі його вбили, вбивайте ж усіх білих . . .“). При цих словах, сказаних гучним голосом та ще таким, що я його ніби десь чув колись, в інші часи, вся орда разом завилала; негри довго схрещували кінці своєї зброї між собою, і знадобився авторитет Біасу, щоб цей дзвін зброї не обернувся проти мене й не продзвонив мені смертної хвили. Я відразу зрозумів тоді, до яких ексцесів відваги й жорстокости могли дійти люди, в яких кинжал брався замість хреста й що піддавалися всякому вражінню легко й швидко, а разом і глибоко.

XXIX

По скінченні церемонії ворожбит повернувся до Біасу й почитиво йому вклонився. Тоді ватаг підвівся з свого місця і, звертаючись до мене, сказав мені французькою мовою:

— Нас обвинувачують у тім, що в нас немає релігії. Ти бачиш — це наклеп; ми — добрі католики.

Не знаю, чи сказав він це іронічно, чи щиро. По кількох хвилях він звелів принести собі посудину, повну зерен чорного маїсу, і вкинув у них кілька зерен білого маїсу; потім, піднявши посудину над головою, щоб армія його краще бачила, він урочисто промовив:

— Браття, ви — чорний маїс, а вороги ваші, білі — це білий маїс.

При цих словах він похитав посудину і, коли майже всі білі зерна щезли під чорними, вигукнув з тріумфальним і надхненним виглядом:

„Гетте блан сі ла ла“ („гляньте, що являють собою білі проти вас“).

Новий вигук ухвали, повторений луною всіх найближчих гір, зустрів ці слова начальника. Біасу тимчасом говорив далі, часто вставляючи в свою неправильну французьку мову цілі креольські та еспанські фрази.

— „Ель тіемпо де ля мансюетюд ес посадо“ („Часи спокійного зрезигнування минули“). Ми довго були покірні, як вівці, що їх вовну білі рівняють до нашого волосся; будемо ж тепер неблаганними, як пантери й ягуари країн, з яких нас забрано. Сила тільки й може нам забезпечити права; все належить тому, хто виявляє себе сильним і безжалісним. Чи не так, добродію капелане?

Ворожбит уклонився на знак згоди.

— ... Вони прийшли, — казав далі Біасу, — вони прийшли, ці вороги розповсюдження роду людського, ці білі, ці колоністи, ці плантатори, ці купці, — прийшли нахабно, прийшли, вкриті розкішною зброєю, шатами, і дивилися з презирством на нас за те, що ми чорні й голі. Вони хотіли в своїй зарозумілості нас остільки ж легко розігнати, як це павине пір'я з вахляра розганяє чорні зграї американських комарів.

Закінчуючи це порівняння, він вирвав з рук одного білого раба воляра, що з ним раб цей ходив завжди за своїм паном, і патетично розмахував ним у повітрі. Потім говорив далі:

— Але, брати мої, наша армія накинулась на їх, як усяка комашня на тіло; вони всі з їхніми розкішними мундирами впали жертвою наших голих рук, що їх вони вважали

безсилями, не знаючи, що добре дерево буває твердіше тоді, коли воно обідране, без кори. Вони тепер тремтять, ці проклятуші тирани. „Йо ганьє пер“ („Вони тепер бояться“).

Радісним виттям відповіли на ці слова начальника, і всі орди довго повторювали ще: „Йо ганьє пер“.

— ... Чорні креоли й чорні конго, — додав Біасу, — хай панують помста й свобода. Браття мішаної крові, не давайте себе обдурювати білим дияволам. Поміж їхніми лавами, правда, є й батьки ваші, але ваші матері належать до нас. Крім того, брати моєї душі, вони з вами ніколи не поводитись по-батьківськи, лише по-володарськи; ви також були невільники, як чорні. В той час, як нещасна ряднина ледве прикривала ваше тіло, спечене сонцем, ваші варвари-батьки виступали, як пави, і носили нанкові жакети по буднях, а оксамитові — в свято по сімнадцяти квартосів за метр. Прокляніть цих виродків. Але згідно з заповідями доброго бога ніколи не вбивайте власноручно свого батька. Якщо ви стрінете його в лавах ворогів, хто перешкоджає вам, друзі, сказати один одному: „Убий мого батька, а я тобі уб'ю твого“. Мститься, підданці короля. Хай існує свобода для всіх. Цей вигук лунає на всіх островах; він почався у Квіскеї (стара назва Сан - Домінго), а тепер збуджує Табаго

і Кубу. Це начальник двадцятьох п'яťох негрів-утікачів із синіх гір, це один негр з Ямайки, на ім'я Букман, підняв стяг повстання серед нас.

Перемога явилась першим актом — його братання з чорними Сан-Домінго. Наслідуймо ж його славному зразкові, тримаючи однією рукою смолоскип, а другою сокиру. Ніякого помилування білим, ніякого плантаторам. Почнімо вирізувати їхні сем'ї, спустошувати плантації, не залишайте в їхніх володіннях ні одного, ні одного невирваного з корінням дерева. Перевернімо землю, щоб вона поглинула білих. Будьте мужні, друзі та браття! Ми небаром підемо боротися й винищувати; ми або переможемо, або умиremo. Переможці! Ми в свою чергу насолоджуватимемось з усіх радощів життя. І мертві, навіть, ми підемо в небо, де нас ждуть святі, в рай, де кожен із хоробрих знайде подвійну порцію Аквардієнте (горілки) і цілу порцію піястрів що-дня.

Ця салдатська проповідь, що, може, здається вам чудною, панове, зробила на повстанців велике вражіння. Справді, надзвичайна міміка Біасу, надхненний вираз його голосу, чудернацьке хихотіння, що переривало його слова, надавали його промові великої авторитетності й гіпнотичності. Влучність, що з нею він домішував до своєї декламації

дрібниці, здатні викликати в повстанцях різні пристрасті або здатні зачепити їхні інтереси, надавала ще більшої сили цій красномовності, пристосованій до аудиторії.

Отже я навіть і не робитиму спроби змалювати вам, який хаос криків, виття й жалібних вигуків, а також ентузіазму піднявся в армії повстанців по такій промові Біасу. Одні били себе в груди, інші хапалися за шаблі. Дехто нерухомо стояв на колінах або побожним лежанням на землі виявляв свій екстаз. Негритянки скородили собі груди й плечі кістками риб, що правили в інший час за гребінці для розчісування волосся. Гітари, гонги, барабани, балафи приєднувались із своєю музикою до вибухів із мушкетів. Це скидалось на шабаш відьом.

Біасу подав знак рукою — Увесь оцей шум одразу втих, кожен негр мовчки став на своє місце. Ця дисципліна, якій покорив Біасу масу лише простою силою своєї думки і волі, викликала в мені великий подив. Всі ці салдати повстанської армії, здавалось, говорили й рухались, як слухняні клявіші під рукою досвідченого музики.

XXX

Ще інша сцена, інший рід шарлатанства й ворожіння звернув на себе потім мою

увагу; це було перев'язування ранених. Ворожбит, що виконував при армії подвійну роль — і лікаря душ, і лікаря тіла — розпочав огляд хорих. Він скинув з себе свої священницькі шати і звелів собі принести велику скриню з багатьма розділами, де він ховав свої ліки й інструменти. Він дуже рідко брався за свої хірургічні атрибути і за винятком ланцету, схожого на риба'ячу кістку, що він ним досить добре пускав кров, його спосіб орудувати кліщами і ножом (замість бістурея) видався мені зовсім непевним. Він обмежувався здебільшого тим, що давав хорому чай із лісних помаранчів, пійло з віспенного кореню або сасапарелю. Його головний лік складався з трьох шклянок червоного вина, куди він домішував мускатного горіху та жовток з печеного в попелі яйця. Цим він лікував усякого роду рани і хвороби. Ви, звичайно, розумієте, що ця медицина була не менш безглузда й смішна, ніж і та відправа культу, якої священником себе називав ворожбит. І можливо, що надто мале число випадків одужання, підірвало б довір'я негрів до ворожбита, якби він не виробляв при цьому лікуванні ще й різних жонглерських штукарій та не намагався вплинути на фантазію чорних. То він обмежувався тим, що дотикався до їхніх ран, роблячи містичні знаки: иноді ж використовував дуже

зручно їхні старі забобони, мішаючи їх із надбанням їх свіжого нового католицизму та засовуючи їм у рану амулет, загорнений у корпію; і хорий вважав, що користь для здоров'я приніс амулет, а не те, що вплинуло в дійсності,— не корпія.

Якщо йому доносили про смерть його пацієнта, він урочисто говорив з поважним виглядом: „Я так і знав, бо це був зрадник: коли горів такий-то маєток, він урятував з огню одного білого. Його смерть тому є цілком заслужена кара...“ — І схвильована та здивована юрба повстанців стрічала це ухвалою і ще більше розпалювалася та приймалась почуттям ненависті й помсти. Цей шарлатан, між иншим, ужив одного способу лікування, що зацікавив мене. Він випробував його на однім тяжко пораненім в останньому бою начальнику чорних. Він довго оглядав рану, зав'язав її, а далі промовив: „Це все пусте“. Потім він розірвав тричотири листочки молитовника, спалив їх на вогні вкрадених з Акюльської церкви світильників, і додав до попелу кілька крапель вина, а далі вилив усе це в чашу, що на престолі: „Пийте,— сказав він раненому,— це здоров'я“ ¹⁾. Той випив, як дурний,

¹⁾ Цей лік і досі часто практикується ще в Африці, особливо триполійськими маврами, що часто кидають у напій попіл від якої-небудь книжки Магомета. Це утворює мішанину, що її вони вважають цілющою.

втопивши повні довір'я очі в свого лікаря, що підіймав у цю мить руки до неба, начеб-то кличучи на хорого благословення сил небесних; і може бути, що сила певности в тім, що він здоровий, допомогла потім хорому одужати.

XXXI

Инша сцена, що в ній актером був цей таки ворожбит, відбулася вслід за першою: священника замінив лікар, а на місце лікаря став ворожбит.

— „Омбрес, ескуате!“ („Люди, слухайте!“)—скрикнув він, стрибнувши з надзвичайною легкістю на імпровізований церковний престол, і сів на нім, підобгавши ноги в своїй різнобарвній спідничці.—„Ескуате, омбрес!“ Хто з вас хоче довідатись, що з ним станеться в житті, хай іде сюди, я йому все розповім: „Хе е студіадо-ла сієнція де лос гітанос“. („Я вивчивсь науки єгипетських ворожбитів“).

Ціла юрба чорних та мулатів наблизилась до нього поспішно.

— По черзі, по черзі,—закричав він, і при цих словах його різкий голос нагадав мені щось далеке й знайоме. — Якщо ви підійдете всі разом, то разом підете і в могилу.

Вони спинилися. В цю мить якийсь мулат, одягнений у жакет і в білі штани, з шовковим

тюрбаном на голові на кшталт багатих колоністів, підійшов до Біасу. Жах відбивався на його обличчі.

— Ну, що ж? — промовив генералісимум півголосом, — що скажете? Що з вами, Ріго?

Це був той самий начальник мулатів з Каеса, якого прозвали з того часу генералом Ріго. Людина хитра, хоч і з невинним виглядом, людина жорстока, хоч і ніби повна милосердя.

— Генерале, — відповів Ріго (він говорив це тихо, але я, стоячи біля Біасу, все чув), — он там на межі табору є посланець від Жана-Франсуа. Букмана щойно вбито в бою при боротьбі з де-Тузаром; і біли мали виставити його голову як трофей посеред міста.

— І тільки? — промовив Біасу, і його очі відбили таємну радість, що кількість начальників зменшується, тимчасом, як його впливовість росте.

— Посланець Жана-Франсуа, крім того, мусить передати вам листа.

— Добре, — відповів Біасу. — Але покиньте обличчя покійника, мій любий Ріго.

— Отже, ви не боїтесь, генерале, того впливу, що матиме на вашу армію подібна звістка?

— Ви не такий тихий, як видаєтесь, Ріго, — перебив його начальник, — але ви побачите

зараз, хто Біасу. Лише затримайте прихід посланця на чверть години.

Після цього Біасу наблизився до ворожбита, що розпочав підчас їхнього діалогу своє ворожіння, то розпитуючи своїх клієнтів про їхнє життя, то вивчаючи знаки на їхньому чолі й риси на руках і обіцяючи їм більше або менше щастя—залежно від дзенькоту, кольору й розмірів монети, кинутої йому негром за ворожіння в срібний, визолочений глек, що стояв тут же. Біасу йому сказав кілька слів на вухо. Ворожбит без перерви робив своє діло далі.

— Той,— казав він,— хто на середині чола має біля сонцевої зморшки ще трикутничок або чотирикутничок, той розбагатіє без роботи й труднощів.

Знак трьох „с“, сполучених між собою, хоч би в якому місці чола вони були—ознака фатальна; її власник потоне зовсім неминуче, якщо не берегтиметься води як-найпильніше.

Чотири риси, що йдуть від носа й загинаються на лобі над очима й по двоє разом, указують на те, що ця людина попадеться в полон на війні та буде страждати в руках чужоземця.—Тут ворожбит зробив павзу.

— Товариші,— додав він поважно,— я помітив цей знак на чолі Бюг-Жарґаля, ватага смільчаків із Морн-Ружа.

По цій заяві він говорив далі:

— Якщо у вас у правій частині чола, на лінії місяця, знак у формі виделки, то бійтесь неробства або гультяйства.

Маленький знак „3“ — арабським числом — на лінії сонця вам пророкує, що вас битимуть кийками...

Старий негр, домінгійський еспанець, перервав ворожбита. Він плентався до нього, благаючи загоїти рану. Його влучено в лоб, і одно око, вирване з орбіти, висіло все скривавлене. Ворожбит забув про нього під час лікування. Як тільки він його примітив, то закричав:

— Маленькі кола в правій частині чола на лінії місяця визначають хворобу очей. Людино, — звернувся він до раненого, — цю ознаку ясно видно в тебе; подивімось же на твою руку.

— Горе мені, екселентисимо сеньйоре, — промовив негр, — гляньте на моє око.

Фатре мій (мій старий), — заявив йому ворожбит строго, — мені треба бачити твоє око. Давай твою руку.

Нещасний дав руку, весь час повторюючи: „Моє око“.

— Так, — вимовив ворожбит. — Якщо на лінії життя точка, а круг неї невеличке коло, так цій людині судилося бути сліпий на одне око, бо це возвіщає втрату одного ока. Ну, якраз ось точка й біля неї коло, ти будеш сліпий.

— „Я ле сой“ („Я вже сліпий“), — відповів фатра, страшно стогнучи.

Але ворожбит, уже не вдаючи з себе хірурга, відштовхнув його брутально і знов звернувся до всіх, не звертаючи уваги на хорого.

— „Ескуате, омбрес!“ („Слухайте, люди!“). Якщо всі вісім ліній чола дуже малі, викривлені і слабо намічені, вони визначають, що життя людини буде дуже коротке.

Той, що має поміж бровами на лінії місяця рисочки, що схрещуються мов дві стріли, той умре в битві.

Якщо лінія життя, що проходить на руці, являє собою хрест при своїм кінці, близько до пальців, — це знак того, що людина загине на ешафоті...

І тут я мушу зауважити вам, панове, що найміцніший стовп незалежності Букман якраз має на собі три фатальних таких знаки.

При цих словах усі негри з цікавістю повитягували голови й затримали дихання; їхні нерухливі очі, втоплені в ворожбита, виявляли увагу, схожу на остовпіння.

— Одно тільки: я ніяк не можу погодити між собою ці два знаки, що загрожують Букманові разом і битвою, і ешафотом. Тимчасом моє знання — непогрішиме.

Він зупинився і помінявся зором з Біасу. Біасу сказав на вухо кілька слів своєму

ад'ютантові, що зараз же вийшов з їхньої печери на кілька хвиль.

— Розкритий рот, — знов почав ворожбит, звертаючись до аудиторії зі звичайним для нього відтінком хитрощів і жартовливості, — безцільна поза, руки, що звисли, ліва рука, вивернена долонею до глядача без пояснення мети вивертання, показують прирожденну дурість, нікчемність, пустотливість, цікавість роззяви.

Біасу хихотів. Саме в цей момент ад'ютант вернувся, ведучи за собою негра, вкритого курявою й болотом, із ногами, роздряпаними в кров поміж кущами й колючками. Очевидно, він щойно скінчив нелегку путь. Це й був посланець, що про нього казав Ріго. В одній руці він тримав листа, у другій — розгорнутого пашпорта з печаттю, що емблемою мала горяще серце. Посередині стояло тавро з характеристичних літер М та Н, сполучених між собою, мабуть, для зазначення союзу між вільними мулатами та неграми-невільниками. Біля цих ініціалів я прочитав такий вислів: „Упередження знищено, залізний ціпок переломлено; хай живе король“. Це був пашпорт, виданий Жаном-Франсуа.

Посланець показав свого документа Біасу, а потім, уклонившись до самої землі, передав йому пакета.

Генералісимум розпечатав його дуже сквапно, прочитав поінформування, що були в пакеті, одного листа поклав собі в кешеню, а другого пожмакав у руках і скрикнув за-смучено:

— Піддані короля. Ось що пише до Жана Біасу генералісимум завойованих країн генерал - майор його католицької величності Жан - Франсуа, генерал - ляйтенант армії короля Еспанії та Індії:

„Букман, голова ста двадцятьох негрів з Голубих Гір Ямайки, що їх визнав уже вільними головний управитель Бель - Комба, Букман пав у славній битві за свободу, в битві людськості проти деспотства та варварства. Цей великодушний ватажок був убитий у бою супроти білих розбійників — салдатів зрадника Тузара. Вороги одрізали йому голову й оголосили, що вони її виставлять на ешафоті серед головного майдану міста Капу — Помста“.

Сумна мовчанка пригноблення встановилася в армії по цій звістці. Але ворожбит знов вискочив і став на престолі на весь свій зріст і почав викрикувати, помахуючи своєю білою палицею та роблячи жести, що мали вигляд тріумфу.

— Соломон, Зоробабель, Єлеазар Талеб, Кардан, Юда Бавтарихт, Аверной, Альберт - Великий, Боабдиль хіль Фінц, Альторніно —

воздаю вам хвалу. Наука пророкування мене не зрадила.

„Гійос, амігос, германос, мухахос, монос, мадрес і возотрос, тодос, кі ме ескуаїс акві“. („Сини, друзі, брати, хлопці, діти, матері, і ви всі, що слухаєте мене тут, що я вам казав“). „Ке хабія дихо?“ Були такі знаки на чолі в Букмана, що я пророкував тому ранню смерть, та ще смерть у бою; і на руці такі, що вказували, що він не мине ешафоту. Одкриття, що їх дає мені наука, здійснюються, і сами події складаються так, що те, що здавалось нам суперечним, справджується на ділі: і смерть у битві, і ешафот трапляються разом. Брати мої, дивуйтеся з правильності моїх пророкувань.

Пригнобленість чорних перейшла підчас оції промови в свого роду жах здивування. Негри слухали ворожбита разом і з довір'ям і з переляком; він же, цілком задоволений, ходив взад і вперед по скрині для цукру, якої поверхня була досить велика для його дрібних кроків та кривулястих ніжок. Біасу посміювався.

Він звернувся до ворожбита.

— Добродію капелане, тому що ви знаєте, що станеться в будучині, може б, ви були такі добрі сказати, яка буде доля наша, наша Біасувська, генерал-майорська?

Ворожбит, гордо випростовуючись на блазенському престолі, де наївна ймовірність

негрів його визнавала майже за бога, відповів „маріскалю-де-кампо“ (тоб-то генерал-майорові):

— „Венга вуестро мерсед!“ („Хай зійде на вас благодать“).

У цю мить ворожбит грав велику ролю в армії. Влада військова схилялась перед владою священницькою та ворожбитською. Біасу підійшов. У його очах можна було прочитати невдоволення.

— Вашу руку, генерале,— сказав ворожбит, нахилиючись, щоб руку взяти. „Емпезо, („Я починаю“). Лінія сполучення, правильно позначена на всьому своєму протязі, вам обіцяє всякі багатства й щастя. Лінія життя обумовлює своєю довгістю існування, позбавлене страждань, і бадьору старість; її вузькість показує вашу мудрість, спритний розум, великодушність серця; і врешті я бачу те, що хіроманти звуть знаком найщасливішим,— безліч маленьких зморшок у формі дерева з розгалужуванням біля краю руки; це вірна ознака багатства й шаноби. Лінія здоров'я, дуже довга, стверджує всі вказівки лінії життя, до того ж вона визначає також мужність; загинаючись до мізинця, вона утворює ніби гак. Генерале, це характеристична риса людини суворої, і на користь суворої.

При цих словах лискучі очі маленького на зріст ворожбита спинилися на мені крізь

прорізи його покриття, і я ще раз почув у його голосі знайомі нотки, що ховалися під урочистістю його голосу. Він говорив тимчасом далі з тими ж жестами й інтонацією:

— ... Лінія здоров'я, оточена невеличкими колами, говорить про те, що ви муситимете підписати багато смертних вироків. Вона переривається посередині і формує півколо — ознака того, що вас жде велика небезпека з лютими звірями, тоб-то з білими, якщо ви їх усіх не винищете. Лінія щастя, оточена так само, як і лінія життя, маленькими галузками, що йдуть до краю руки, доводить, що будучність ваша блискуча, зроблена для панування й виявів могутності, що до них ви покликані; рівна та тонка в своїй верхній частині, вона вказує на вашу здібність управляти народом. П'ята лінія — це трикутник, що тягнеться до початку середнього пальця й обіцяє вам як-найкращий успіх у всіх ваших заходах. Тепер подивімося на пальці. Великий палець, що перерізується ввесь вздовж маленькими лініями від нігтя до сугава, носить на собі ознаки того, що ви дістанете багату спадщину: очевидно, ви будете спадкоємцем слави Букмана, — додав ворожбит голосно, — маленький виступ в основі вказівника, вкритий теж дрібними рисками, легенько визначеннями, — це пошана

й почесі. Середній палець нічого характеристичного в собі не має. Четвертий же палець, укритий лініями, що перехрещуються, це має велике значіння — ви переборете всіх своїх ворогів, ви пануватимете над усіма вашими суперниками. Ці лінії утворюють хрест св. Андрія — ознаку генія й передбачення. Сустав, що прилучає мізинець до руки, носить на собі слід глибоких зморшок: доля вас засипле милостями. До того я ще бачу форму кола — ще одно пророкування зверх цього, вищезазначеного: це вам обіцяє могутність, славу.

„Щасливий той, — сказав колись Елеазар Талєб, — хто визначається всіма цима особіностями, — доля дбає про його щастя, і його планета пошле йому генія, що приносить славу“. А тепер, генерале, дозвольте мені обслідувати ваше чоло. „Той, хто на лінії сонця, — сказала Рахіль Флонц, циганка, — має ще й маленький чотирикутничок або трикутничок, наживе собі багато грошей“... Ось у вас вони є, і ясно зазначені. Якщо цей знак стоїть праворуч, то ви дістанете від долі або від попередників щось важливе... Мабуть, теж від Букмана. Знак підкови поміж бровами, над зморшкою так званого місяця, показує, що ви зумієте помститися за образу й тиранію. Я маю цей знак і ви так само.

Інтонація, з якою ворожбит вимовив слова „я маю цей знак“, знову вразили мене.

— Його завжди можна помітити, — додав він таким же тоном, — у тих сміливих людей, що вміють замислити повстання і перемогти поневолення серед бою. Печать лева, що ви носите над бровою, доводить вашу хоробрість. Далі, генерале Жан Біасу, вся сукупність ліній вашого чола являє собою найблискучіший доказ вашого процвітання, це комбінація рисочок, що разом усі утворюють букву М, першу букву імени божої матери. Хоч би якій частині чола це зустрілось, хоч би на якій зморщі трапилась, це звіщає талановитість, славу і могутність. Той, що цю літеру має в своїх рисках, завжди досягатиме своєї мети; тим, на чолі кого він стоїть, не доведеться ніколи жалкувати за втратами; він один буде вартий усіх борців свого табору.

І ви — цей обранець долі.

— Дякую, добродію капелане, — промовив Біасу, повернувшись, щоб іти до свого трону з червоного дерева.

— Пождіть, генерале, — зауважив ворожбит, — я забув про один знак. Лінія сонця, ясно відбита на вашому чолі, доводить ваше вміння жити, ваше бажання робити інших щасливими, вашу ліберальність і нахил до розкошування.

Біасу, очевидно, зрозумів, що не ворожбит щось забув, а він, Біасу, бо вийняв, нарешті, з кешені чималу калитку грошей і кинув її на срібну тачу, щоб виправдати пророкування про „лінію сонця“.

Тимчасом чудовий гороскоп ватажка зробив свій вплив на армію: всі повстанці, що на них справили особливе вражіння пророкування ворожбита, зв'язані зі смертю Букмана, перейшли від сумовитого одчаю до повного ентузіазму. Сліпо довіряючись своєму непогрішимому ворожбитові і заздалегідь призначеному для них від неба ватагові, всі негри узялися дико ревти: „Хай живе ворожбит! Хай живе Біасу!..“ Ворожбит і Біасу підморгнули один одному, переглянулись, і мені здалося, що я чую затаєний сміх першого і хихотіння генералісимуса.

Не знаю, через що цей ворожбит не давав моїм думкам спокою; мені здавалось, що я вже бачив десь і десь чув щось подібне до голосу й слів цього чудернацького сотворіння; мені схотілось примусити його зі мною поговорити.

— Добродію ворожбите, сеньйоре лікарю, „докторе медико“, „добродію капелане“, добрий пастирю, — промовив я.

Він різко повернувся до мене.

— Тут ще є людина, що ви їй нічого не сказали, — це я.

Він схрестив руки на своїй дароносиці, що моталася в нього на волосатих грудях, і нічого мені не відповів.

Я поновив своє прохання:

— Мені хотілось би знати, що ви скажете мені про мою будучину; але ваші чесні товариші в мене відібрали мого годинника і мої гроші, а ви не такий ворожбит, щоб вам працювати дурно...

Він дуже сквапно наблизився до мене і промурмотів мені на вухо глухим голосом:

— Ти помиляєшся. Подивімось на твою руку.

Я йому простяг руку і глянув на нього пильно. Очі його блищали. Він ніби розглядав мою долоню.

— Якщо лінія життя,—вимовив він,— перерізається двома невеличкими перпендикулярними рисками, вповні ясно зазначеними, це знак близької смерти. Тебе жде смерть.

Якщо лінії здоров'я зовсім не помітно посередині руки, а є лише лінія життя та л'нія щастя, сполучені з одного краю в свого роду кут, то людина не може собі сподіватись природної смерти. Не жди смерти простої.

Якщо низ указівного пальця ввесь покритий однією тільки лінією, що йде вздовж, людина вмере насильницькою смертю. — І ти — чуєш? — будь готовий до насильницької смерти.

Було щось злісно - радісне в голосі, що про-рокував мені так мою смерть. Я слухав його байдужно, майже з презирством.

— Ворожбите,— сказав я йому з іронічним усміхом,— ти спритна людина і пророкуєш там, де не може бути помилки.

Він присунувся ще ближче до мене.

— Ти не віриш моїй науці, ну добре, слухай же ще. Перетнута на твоїм чолі лінія сонця визначає, що ти ворога вважаєш за друга, а друга за ворога.

Зміст оцих слів, як мені здалося, мусив стосуватись до віроломного П'єро, якого я любив і що потім мене обманув, і до вірного Абібри, що його я спочатку ненавидів і якого одежа, вся в крові, мені посвідчила про смерть цього щирого й відданого панові слуги.

— Що ти хочеш тим сказати? — скрикнув я.

— Слухай же до кінця,— суворо відповів ворожбит.— Я тобі казав про будучність, аж ось скажу й за минуле. Лінія луни трохи викривилась у тебе на лобі; це визначає, що в тебе вкрадено жінку.

Я здригнувся й хотів зірватися з місця. Мої вартові мене вдержали.

— Ти не маєш терпіння,— зауважив ворожбит,— вислухай же до кінця. Невеличкий хрестик, що перетинає цей виверт, доповнює

картину подробиць. Твою жінку вкрадено в першу ж ніч по вінчанні.

— Ах ти проклятий,— скрикнув я.— Ти знаєш, де вона. Хто ж ти такий?..

Я знов зробив спробу викрутитися із рук моєї сторожі і іпдняти над обличчям ворожбита його накривало; але довелось скоритися силі й числу вартових; і я в скаженстві побачив тільки, як він спокійно віддаляється, кидаючи мені на прощання слова:

— Тепер ти мені, думаю, віриш? Підготуйся до близької своєї смерти.

XXXII

Для того, щоб вивести мене з моєї задуми, навіяної на мене цією незрозумілою сценою, потрібна була нова драма, і вона розгорнулася дійсно на моїх очах по закінченні чудної комедії, відіграної ватагом Біасу та ворожбитом у присутності кількасотенної юрби негрів.

Біасу сів знов на своєму троні з червоного дерева, ворожбит примостився праворуч від нього, Ріго — ліворуч. Ворожбит, схрестивши руки на грудях, сидів замислено; Біасу та Ріго жували тютюн; і один адьютант підійшов спитати в „генерал-майора“, чи треба армії вишикуватись перед ним. У цю мить три галасливі групи чорних підійшли

до входу в печеру з гнівними вигуками. Кожна група привела свого полоненого · й хотіла його припоручити Біасу не так для того, щоб він помилював їх, як для того, щоб саме він обрав спосіб смерти для цих людей. Їхні грізні крики аж надто добре свідчили про це: „Смерть, смерть! „Муерте. Муерте!“ („Хай умре!“). Дет, дет! (смерть)“— кричали кілька англійських негрів, безумовно з банди Букмана, що встигли вже прилучитись до негрів еспанських та французьких в армії Біасу.

„Генерал - майор“ подав їм знак, щоб вони замовкли, і наказав трьом полоненим стати ближче до входу. Я здивувався, пізнавши двох із них: один був громадянин і генерал С* — той самий, що після своїх запевнень листувався з усіма негрофілами світу, а разом з тим стояв на губернаторських зборах за невимовні жорстокості: а другий—підозрілий плантатор, що висловлював антипатію до мулатів, хоча його самого зачислювано до них посеред білих. Третій видався приналежним до класи ремесників - білих; на ньому був шкіряний хвартух і заковані та підтикані рукава сорочки.

Всіх трьох захопили тоді, коли вони намагалися сховатися в горах.

Ремесник - білий давав відповіді в першу чергу.

— Хто ти? — спитав у нього Біасу.

— Я Жак Белен, тесляр із Капу.

Задивування разом із деяким засоромленням відбилося на обличчі генералісимуса завоєваних країн.

— Жак Белен? — перепитав він, закусивши губи.

— Так, — відповів тесляр, — хіба ти не пізнаєш мене?

— Спочатку ти мене пізнай, — промовив „генерал-майор“, — і вклонися мені.

— Я не вклоняюся своїм невільникам, — відповів тесляр.

— Своїм невільникам, проклятуций, — вигукнув генералісимумс.

— Звичайно, — сказав тесляр, — звичайно: я твій перший хазяїн. Ти тільки вдаєш, що не пізнаєш мене, але пригадай собі, Жане Біасу; я тебе продав за тринадцять піястрів-гурд¹⁾ одному домінгівському купцеві.

Сильний гнів перекосив обличчя Біасу.

— А що ж, — казав далі ремесник - білий, — ти ніби соромишся, що мені служив. Хіба це не честь для Жана Біасу була — належати Жакові Беленові. Твоя власна мати, стара відьма, часто замітала мою майстерню; але я продав її майордомові шпиталю св. отців; вона така старюща, що він мені не хотів

¹⁾ Піястр - гурд — монета, що дорівнювала шістьом франкам.

дати за неї більше як тридцять два фунти і шість су.

Ось, між иншим, історія твого життя й її, але кажуть, що ви — негри та мулати — тепер запаніли дуже, і тому ти забув той час, коли став переді мною навколюшки; переді мною — майстром Жаком Беленом, тесляром із Капу.

Біасу вислухав його з тим хижацьким хитощинням, що надавало йому виразу тигра.

— Добре, — сказав він.

А потім звернувся до негрів, що привели Белена:

— Візьміть дві дерев'яні кобили, дві дошки й пилку і відведіть з ними на бік цю людину, щоб її ними там „почастувати“. Жак Белене, дякуй мені за те, що тобі придумав справжню теслярську смерть.

Його регіт не залишив після цих слів ніякого сумніву, якими страшними муками цей негр намірився скарати свого колишнього хазяїна за його надмірну гордість.

Я здригнувся, але Жак Белен навіть не моргнув оком: він гордо повернувся до Біасу.

— Дійсно, я мушу тобі дякувати, бо я тебе продав за тринадцять піястрів, а ти мені дав далеко більше, ніж ти сам того вартий.

Його поволокли геть.

Інші два бранці, швидше мертві, ніж живі, стояли при цьому й дивилися на цей жахний пролог до їхньої власної трагедії. Їхній принижений і переляканий вигляд становив контраст із твердістю тесляра; вони тремтіли всім своїм тілом.

Біасу зміряв їх поглядом лиса, а далі, насолоджуючися їхнім переляком і бажаючи продовжити їхні муки, завів з Ріго розмову про різні якості тютюну, запевняючи, що гаванський тютюн добрий і придатний лише для сигар і що він для понюшки кращого тютюну не знає, як еспанський, що його прислав йому одного разу небіжчик Букман, взявши його в М. Лебату, землевласника з острова Ла-Тортю. А потім несподівано звернувся до генерала-громадянина С*.

— Ти що про це думаєш? — запитав він його.

Ця зупинка примусила полоненого здригнутись. Він відповів, белькочучи:

— Я покладаюсь на ваш смак, генерале...

— Це улесливість, — промовив Біасу. — Я тебе питаю про твою думку, а не про мою. Чи ти знаєш ще якийсь інший, кращий тютюн, аніж тютюн Лебату?

— Справді не знаю, — монсенйоре, сказав С*, якого замішання вабило Біасу.

— Генерал, монсеньйор, — передражнив його шеф негрів, що йому урвався терпець, — ти — справжній аристократ.

— Ой, ні, зовсім ні, — скрикнув громадянин-генерал. Я вірний прибічник подій лев'яносто першого року й активний негрофіл...

— Негрофіл? — здивовано запитав Біасу, — що це слово визначає — „негрофіл“?..

— Це людина, приязна до негрів, — промурмотів громадянин.

— Цього не досить — мати приязнь до негрів, — строго зауважив генералісимумс, — її треба мати і до мулатів, а також до інших племен.

Я вже, здається, зазначав вище, що Біасу був із племені сакатра.

— Так, так, я саме так про племена й хотів сказати, — знов промурмотів негрофіл. — Я приятелюю з найвидатнішими діячами, оборонцями негрів і мулатів...

Біасу, щасливий нагодою для пониження білого, перервав його ще раз.

— „Негрів і мулатів“, що це має визначати? Чи ти на те з'явився сюди, щоб ображати нас цими назвами, вигаданими найлютішими нашими ворогами — білими? Тут є тільки люди чорної раси і мішаної. Чи чуєте ви це, добродію, колоністе?

— Це погана звичка нашого дитинства, — зам'явся С^ж. — Пробачте мені, в мене не було наміру вас ображати, монсеньйоре.

— Покинь своє „монсеньйор“, я тобі повторюю, що не люблю цих аристократичних слівців.

С* хотів спростувати недотепність своїх виразів і наново почав плутатись у якихсь поясненнях.

— Якби ви мене дійсно знали, громадянине...

— „Громадянине“? За кого ти мене вважаєш? — скрикнув Біасу в гніві. — Терпіть не можу цього яacobінського жаргону. А, може, ти й є яacobінець справді? Подумай про те, що ти розмовляєш із генералісимусом королівських підданців. „Громадянин“... Ах ти, харцизник...

Бідний негрофіл не знав уже, на яку й ступити перед людиною, що однаково не допускала і слова „монсеньйор“, і слова „громадянин“, однаково не любила і висловів аристократичних, і термінології революціонерів.

Він прикипів до місця. Тимчасом Біасу, в якого гнів був лише симульований, насолоджувався дуже жорстоко його трудним становищем.

— Горе мені, — нарешті сказав „громадянин-генерал“, — ви дуже поганої про мене думки, шляхетний захиснику непохитних прав цілої половини роду людського...

Вагаючись тепер, як назвати цього ватажка, що гнівався за всі назви, він вирішив ужити

перифрази, що ставиться часто революціонерами перед титулом особи.

Біасу втопив зір у нього й запитав:

— Отже, ти любиш чорних і людей мішаної раси?

— Чи я люблю, — скрикнув громадянин С*, — я листуюсь з Брісо і...

Біасу перервав його, хихочучи:

— Ха-ха, я дуже радий бачити в тобі оборонця нашої справи. В такому разі ти мусиш ненавидіти проклятих колоністів, що робили спробу спинити наше велике повстання всілякими жорстокими засобами й муками. Ти мусиш разом з нами думати, що не чорні є бунтарі, а білі, бо саме вони ламають усі правила природи й гуманности. Ти повинен проклинати цих злочинців.

— Я їх проклинаю, — відповів С*.

— Тоді що б ти подумав, — казав далі Біасу, — про людину, яка пропонувала іншим з двох боків обсадити бульвар перед її домом головами, знятими з негрів-повстанців, щоб придушити повстання?

Смертельна блідість укрила обличчя С*.

— Що подумав би ти про білого, коли б він радив членам зібрання — оточити все місто Кап кордоном з невільничих голів?

— Змилуйтесь, змилуйтесь, — простогнав мертвий із жаху „громадянин-генерал“.

— Хіба я тобі чим загрожую? — холодно сказав Біасу. — Дай мені докінчити. — Кордоном голів, що оточили б город від форту Піколе до рогу Караколь? Що подумав би ти про це? Га? Кажі...

Вираз Біасу „Хіба я тобі загрожую?“ якимось підбадьорив С* і подав маленьку надію йому. Він гадав, що, може, ватаг чув про таку пропозицію, не догадувався, хто саме її зробив. Тому він якомога твердіше промовив, щоб не дати нагоди до підозріння:

— Я гадаю, що це жахний злочин.

Біасу посміхався.

— Гаразд, а яку б кару ти обрав тоді для винного?

Тут нещасний С* замішався.

— Ну, що ж? — знову запитав Біасу. — Чи ти дійсно друг чорних? Чи, може, ні?..

З двох альтернатив негрофіл обрав найменш загрозливу і, не помічаючи нічого ворожого до себе в очах Біасу, наважився висловити:

— Така людина заслуговує на смерть.

— Дуже добре сказано, — спокійно зауважив Біасу, одкидаючи тютюн, що його він жував.

Тимчасом його байдужий вигляд додав деякої певності нещасному негрофілові; він ужив усіх заходів, щоб усунути підозріння, що тяжіли на нім.

— Ніхто,— скрикнув він,— не робить таких палких побажань про успіх вашої справи, як я. Я листуюся з Брісо та Трюно де Пом-Руж у Франції; з Магавом в Америці; з Петер Павлусом у Голяндії; з абатом Тамбуріні в Італії...

Він і далі в красномовних виразах розводив свої філантропічні панацеї, що їх він любив викладати і за інших обставин та з іншою метою, як було це, наприклад, у губернатора Бланшланда. Але Біасу його перервав.

— Гай-гай! Яке мені діло до всіх твоїх кореспондентів, укажи мені лише, де всі твої крамниці та склепи; моїй армії треба харчу. В тебе, звичайно, є багаті плантації, твій торговий дім, мабуть, веде широкі операції, бо ж ти листуєшся з комерсантами всього світу.

Громадянин С* відважився на обережну увагу.

— Герою людськості, це не комерсанти, це філософи, філантропи, негрофіли.

— Ну, ну,— промовив Біасу, похитавши головою,— от він уже замолов свої незрозумілі бісівські слова.

— Ну, добре, якщо в тебе немає склепів і крамниць до пограбування, то куди ж ти годишся?

Останнє питання ніби подавало якусь надію.

С* жадібно за неї ухопився.

— Світлий войовнику,— відповів він,— чи маєте ви економіста при армії?

— Це ще що таке? — запитав ватаг.

— Це визначає людину,— почав бранець,— що переважно є всім потрібна. Економіст — єдиний, хто оцінює майно державне згідно з практичною його вартістю, хто класифікує речі за їхньою справжньою цінністю й відводить їм належне місце, це людина, що поліпшує ті державні засоби, комбінуючи в особливий спосіб джерела їх із наслідками від операцій, та розподіляє матеріальні суми так, як треба, мов певне число плодоносних ручаїв, що розносять воду, впадаючи в загальнокорисну річку — постачательку моря спільного добробуту.

— „К а р а м б а“, — вилаявся Біасу, нахилиючись до ворожбита. — Що він там у біса хоче сказати, нанизуючи слова, мов намистинки вашого молитовного намиста?

Ворожбит здвигнув рамена на знак нерозуміння та презирства. Тимчасом громадянин С* казав далі:

— ... Я вивчав, заввольте мене ласково вислухати, сміливий голова реформаторів Сан-Домінго, я вивчав твори великих економістів: Тюрго, Райналя й Мірабо, друга людськості. Я застосував їх теорії до практики. Я знаю науку, потрібну управителям держав та королівств...

— Економіст не економізує слів! — зауважив Ріго із своїм тихим насмішкуватим виглядом.

Біасу вигукнув:

— Скажи ж мені, балакуне, хіба в мене є королівства та держави до управління?

— Поки - що ні, велика людино, — відповів С*, але це може трапитись; крім того, мою науку, не втрачаючи її вартости, можна застосовувати й до управління армією.

Генералісимумс наново перервав його дуже різко:

— Я не управляю моєю армією, я нею команду, добродію плантаторе.

Гаразд, — відповів громадянин, — ви будете генералом, а я — управителем господарчої частини. В мене є спеціальне знання задля розведення худоби.

— Хіба ти гадаєш, що ми розводимо скотину? Ми її їмо, — підсміюючись, заперечив Біасу. — Коли мені не вистачить скотини у французькій колонії, я перейду пограничні вивищення й заберу биків та овець еспанських, що їх розводять на великих просторах Кутюї, Ла - Вегі, Сант - Яго та по берегах Юни, або піду ще й по ті, якщо знадобиться, що пасуться на півострові Самана та на спадах гори Сібо від впадіння Нейба аж за межі Сан - Домінго. До того ж я ще буду дуже радий покарати проклятих еспанських

плантаторів ; це вони погубили Оже. Ти бачиш, що в мене немає недостачі харчу і що мені зовсім не потрібна твоя наука, така корисна з твоїх слів.

Ця категорична заява зовсім обеззброїла бідного економіста ; проте він ще випробував один порятунчий аргумент.

— Моє знання не обмежується тільки знанням про розмноження худоби. В мене ще є спеціальний досвід на полі видобування вугілля.

— А мені що ? — сказав Біасу. — Коли мені потрібне вугілля, я спалюю три милі лісу.

— Але я б міг навчити вас до якого вжитку яке йде дерево, не уймався полонений, — шикарнове дерево та саб'єкове йде на кілі кораблів ; ябасове дерево — на гнуття, чашкове дерево — на рями ; кедри...

— А щоб тебе взяли звідси демони всіх сімнадцятьох пекельних царств, — закричав Біасу, відчуваюючи, що йому терпець уривається.

— Що ви кажете, мій великодушний патроне, — сказав, ввесь трусячись, економіст, що не розумів еспанської мови.

— Послухай, — заговорив Біасу, — мені не потрібні кораблі. Є в мене тільки одна вакантна посада серед моїх людей ; це не посада майордома, лише лакея. Обміркуй же, сеньйор філософе, чи вона для тебе не підходить. Ти мені служитимеш на колінах,

приноситимеш люльку, креольське рагу та юшку з черепахи, а потім того носитимеш услід за мною вахляр з пав'ячого або папугового пір'я, як ті два пажі, що ти їх бачиш. Гм! відповідай, чи хочеш бути моїм служником?

Громадянин С*, що думав тільки про те, як би йому врятувати своє життя, вклонився до землі з тисячами дрібних виразів щастя й вдячності.

— Отже, ти згоджуєшся? — запитав Біасу.

— Чи ж можете ви в тім сумніватися, мій великодушний хазяїне, чи можете думати, що я вагаюся перед такою явною ознакою вашого милосердя, як дозвіл служити вашій особі?

При цій відповіді диявольське хихотіння Біасу посипалось, як горох. Він схрестив на грудях руки, підвівся з тріумфом із свого місця і, ткнувши ногою в голову простертого долі перед ним білого, закричав гучно:

— Я дуже радий, що мав нагоду виправдати, до яких границь може дійти пониження білих, після того, як я вже довідався, до яких меж доходила їхня жорстокість.

— Громадянине С*, це тобі я зобов'язаний цим знанням. Я тебе знаю. Як це ти міг виявити себе таким дурним, щоб дійсно не помітити цього? Адже це ти головував під час виконання людських страт в червні, липні

й серпні; це ти наказав обсадити п'ятдесятьма головами негрів обидва боки твого бульвару, замінивши ними пальми; це ти хотів задушити п'ятсот негрів, що zostались у тебе в кайданах по перемозі над ними, і оточити місто Кап кордоном з невільничих голів від форту Піколе до мису Караколь. Якби ти міг, ти б собі зробив трофея з моєї голови; тепер же ти себе вважав би щасливим стати мені за лакея.

Ні, ні, я більше дбаю за твою честь, ніж ти сам; цієї образи я тобі не зроблю. Підготуйся до смерті.

Він подав знак, і негри поклали біля моїх ніг нещасного негрофіла, що, не змігши навіть вимовити одного слова, упав перед ватагом, мов побитий громом.

XXXIV

— Тепер твоя черга, — промовив шеф, звернувшись до останнього з бранців, колоніста, запідозреного білими в тім, що він мулат, того самого, що викликав мене на дуель за мій сумнів про його походження.

Загальний рев повстанців заглушив відповідь колоніста:

— „Муерте, муерте! Мор Дег!“ („Смерть йому!“), — кричали вони всіма мовами, псуючи слова. — „Туе, туе!“ („Убити!“), —

і скреготали зубами, показуючи кулаки нещасному полоненому.

— Генерале,— сказав один мулат, що висловлювався ясніше, ніж інші,— це білий, його треба вбити.

Бідний плантатор з допомогою жестів і криків кінець-кінцем дав почути свої слова.

— Ні, ні, добродію генерале. Ні, брати мої, я не білий. Це страшний наклеп. Я—мулат, людина мішаної крові, як і ви, син негритянки, такої, як ваші матері та сестри.

— Він обманює,— казали осатанілі негри. Це білий. Він завжди ненавидів чорних і мулатів.

— Ніколи,— заперечив бранець. Я білих ненавиджу. Я один із ваших братів. Я завжди казав разом із вами: „Негри,— це білі, а білі—то негри“. („Негри—хазяї, а білі—раби“).

— Ні, ні,— кричала юрба.— Убити, убити. Нещасний весь час белькотів:

— Я мулат, я з ваших...

— Де ж доказ?,— холодно спитав Біасу.

— Доказ у тім,— нестямно сказав полонений,— що білі завжди мене ненавиділи.

— Може, і так,— заперечив Біасу,— але ти — нахаба.

Якийсь молодий мулат жваво звернувся до колоніста.

— Білі тебе ненавиділи, правда; але ти удавав, що ненавидиш сам мулатів, до яких

тебе зачислювано. Мені навіть говорили, що ти викликав на дуель одного білого за те, що той казав про твою належність до мулатів.

Загальний гомін нарікань і люти пронісся по юрбі, а вимагання смерти сильніше, ніж коли, зовсім заглушили впевнення колоніста, що, кидаючи на мене скоса здивовані й благоючі зори, повторював, плачучи:

— Це — вигадка, в мене немає кращого щастя й більшої гордості, як думати про те, що я належу до раси чорних. Я справді мулат.

— Якби ти дійсно був мулат, — зауважив Ріго, — ти б не вживав цього виразу.

— Горе мені, хіба я тямлю, яких виразів уживаю в даний момент, — казав нещасний. — Добродію генерал-майоре, доказом мого походження з негрів є чорні смуги округ моїх нігтів.

Біасу одштовхнув простягнуту до нього руку.

— Я не знаю науки добродія капелана, що вміє з вашої руки довідатись, хто ти, але послухай: наші салдати тебе обвинувачують, по-перше, що ти — білий, а по-друге, що ти звеш себе братом нашим, коли ти не брат. Якщо вони кажуть правду, ти повинен умерти. Ти запевняєш, що належиш до нашої касты і ніколи цього не ховав. Тобі залишається лише один засіб — довести це і врятуватись.

— Який, генерале мій, який? — сквапно запитав його колоніст. — Я готовий.

— Ось який, — сказав холодно Біасу. — Візьми цього стилета й заколи своїми руками цих двох білих полонених.

Говорячи так, він указав зором і рукою на нас.

Колоніст із жахом відступив на крок перед стилетом, що його подавав йому Біасу із своїм пекельним усміхом.

— Ну, що ж? — запитав негр. — Ти вагаєшся? Проте це єдиний тільки засіб довести як мені, як і моїй армії, що ти дійсно не білий і що ти з наших. Ну ж, ну - бо насмівся, а то ти тільки час мені гаєш...

Очі полоненого забігали, як у божевільного. Він зробив крок до кинжала, руки йому впали, і він одвернув голову. Тремтіння трусило йому все тіло.

— Ну - бо, швидше! — гукнув Біасу з виразом гніву й нетерплячки. — Я кваплюся. Обирай: або заколоти їх власноручно, або вмерти самому.

Колоніст стояв остовпілий і тероризований.

— Гаразд, — промовив Біасу, повернувшись до негрів, — він не має бажання зробитися катом, тоді він стане мучеником. Я бачу, що це — білий; ведіть його геть, гей ви!...

Чорні наблизились до полоненого, щоб його схопити. Цей їхній рух зненацька збудив

інстинкт життя в білого, і він зважився зробити вибір між тим, щоб самому заподіяти иншим смерть, і тим, щоб ту смерть прийняти. Надмірна підлість таїть у собі запас мужности. Він кинувся до кинжала, простягнутого рукою Біасу, і, не давши собі часу на обміркування того, що робить, як тигр кинувся на громадянина С., що лежав біля мене. Тоді зав'язалась люта боротьба. Негрофіл, що розв'язання допиту, зробленого, Біасу, його призвело до мертвого й байдужого одчаю, пильно дивився, проте, на сцену між ватагом і плантатором - мулатом, хоч, здавалось, і не розуміючи її через своє замислення й чекання мук; але, коли він побачив, що колоніст на нього кидається, а кинжал уже занесено в нього над головою, близька небезпека вернула його до свідомости. Він підскочив з землі; спинив руку вбивці, кричучи розпучливим голосом:

— Змилуйтесь, змилуйтесь, чого ви від мене хочете, що я вам зробив?

— Треба вмерти, добродію, — відповів мулат-білий, намагаючись викрутити з його пальців свою руку й дивлячись на свою жертву божевільними очима.

— Вмерти від вашої руки, з якої ради?.. — говорив економіст, — навіщо? Помилуйте мене. Ви, може, мстите мені за те, що я колись вважав вас за мулата. Але залиште

мені моє життя, я присягнув вам, що вважаю вас за білого. Еге ж, ви — білий, я всюди про це казатиму, але змилюйтесь.

Негрофіл зле обрав собі спосіб оборони.

— Цить, цить! — закричав оскаженілий убивець, боячись, що негри почують його слова.

Але той галасував, що він зна його за білого й за члена доброї сем'ї. Білий чи мулат зробив останню спробу втихомирити балакуна — розвів руки, що держали його, і діткнувся ножем до одягу громадянина С*. Нещасний відчув лезо кинжала й укусив убивцю за ту руку, що його тримала.

— Проклятий! Душогубе! Ти мене ріжеш!..

Він кинув погляд на Біасу.

— Обороніть мене, мстивець за людськість!

— Але в цю мить убивця наліг на кинжал; струмок крові бризнув з-під його руки аж на обличчя йому. Коліна нещасного негрофіла зненацька підігнулись, руки обвисли, очі згасли, він застогнав і впав мертвий.

XXXV

Ця сцена, що в ній і я мусив взяти небаром участь, обдала мене жахом. „Мстивець за людськість“ стежив за боротьбою цих двох жертв тимчасом цілком байдужно. Коли це скінчилось, він звернувся до двох своїх „пажів“, настрашених цим:

— Принесіть мені иншого тютюну,— сказав він і почав спокійно жувати його, на-
чеб-то нічого й не було.

Ворожбит і Ріго стояли нерухомо, а негри, здавалось, застигли на місці сами теж із жаху перед тією сценою, що нею повчав їх ватаг. Тимчасом на страту лишався ще один білий—це я; моя черга прийшла. Я поглянув на убивцю, що повинен був стати моїм катом. Мені стало його шкода. Губи йому посиніли, зуби стукотіли, конвульсійне тремтіння всіх його членів не давало йому твердо стояти на ногах, рука що-хвилі зовсім механічно підіймалась до чола, щоб зітерти з нього кров, і очі без усякого виразу були втоплені в свіжий труп, що валявся коло його ніг.

Я чекав моменту, коли він докінчить своє діло, мене заколовши. Моє становище супроти цієї людини було досить незвичайне: він уже раз трохи не вбив мене, щоб запевнити, що він білий, а тепер мав мене заколоти, щоб довести своє мулатське походження.

— Ну, добре,— сказав йому Біасу.— Я тобою вдоволений, друже.

Він скинув оком на мене й додав:

— Я тебе позбавляю від другого. Іди геть, ми тебе оголошуємо добрим братом і робимо постійним катом при нашій армії.

При цих словах якийсь негр вийшов із лав війська, тричі схилювся перед Біасу і заговорив своїм жаргоном, який я вам перекажу французькою мовою для кращого зрозуміння:

— А я, генерале?

— Ну, що ж ти? Що ти хочеш тим сказати? — спитав Біасу.

— А ви для мене нічого не зробите, генерале? — промовив цей.

— От ви прихильно ставитесь до цього собаки білого, що вбиває, аби тільки бути визнаним за нашого. А, може, ви нагородите й мене, що я добрий негр?

Цей несподіваний зворот у промові трохи утруднив відповідь для Біасу; він нахилився до Ріго, і начальник залог із Каесу сказав йому французькою мовою:

— Його не можна вдовольнити; постарайтесь обійти якось це питання.

— Дати тобі нагороду? — спитав тоді Біасу в „д'брого негра“, — що ж, я згоден. Якого ж ти рангу просиш?

— Я б хотів бути офіціялом.

— Офіцером? — поправив генералісимум, — ну, що ж?! які твої заслуги?

— Я, — сказав чорний з гордістю, — підпалив житло Лягосета в перших числах серпня. Зарізав добродія Клемапа, плантатора, і носив голову його цукровара на кінці свого

списа. Задушив десять білих жінок і семеро дітей; одно дитя навіть служило для окраси прапора неграм Букмана. Пізніше я спалив чотири сем'ї колоністів в одній із кімнат форту Галіфе, замкнувши їх там двічі на ключ ра-інш, ніж запалити. Мого батька колесували в Капі, мого брата повісили в Рокру, а мене ледве не розстріляли. Крім того, я спалив три плантації кави, шість плантацій індиго, двісті грядок цукрової трости, убив мого хазяїна добродія Ное та матір його...

— Позбав нас твоїх заслуг,— сказав Ріго, що його зверхня сумирність ховала все ж у собі жорстокість, але відрізняла від купи жорстоких діл справжній цинізм і розбійництво.

— Я міг би обчислити ще й інші вчинки,— додав з гордістю негр,— але ви, мабуть, вважаєте, що цього досить для призначення мене офіціялом і для надання мені права носити золоті погони на моїй одежі, як наші товариші, присутні тут.

Він показав на ад'ютантів і на штаб Біасу. Генералісимус одну хвилину думав, а далі поважно сказав негрові:

— Я буду дуже радий підвищити тобі ранг; я задоволений із твоїх послуг, але потрібна ще одна річ. Чи ти знаєш латинську мову?

Здивований розбійник витріщив очі.

— Що ви кажете, мій генерале?

— Отже,— жваво повторив Біасу,— чи ти знаєш латину?

— Ла... тину?... — перепитав наново остовпівий негр.

— Так, так, так — латину. Чи ти знаєш латинську мову,— казав далі хитро начальник. І, розгорнувши церковну хоругву з цитованою на ній псалмою „In exitu Israël de Aegypto“, він додав:— Поясни нам, що саме визначають ці слова.

Негр закам'янів у найвищому задивуванні і вперто мовчав, мнучи на собі машинально кількома пальцями куточок свого запону, а сполохані очі його перебігали з хоругви на ватага і з ватага на хоругву.

— Ну, ти відповіси? — нетерпляче запитав Біасу.

Негр, почухавши голову, одкрив і закрив кілька разів свій рот і врешті вимовив, замішавшись:

— Я не розумію, що хоче сказати генерал.

Обличчя Біасу зненацька набрало виразу гніву й роздратовання.

— Як?! Нещасне сотворіння! — крикнув він.— Ти хочеш бути офіцером, а тимчасом не знаєш латинської мови?

— Але, генерале наш... — промурмотів негр, напикши раків і тремтючи.

— Мовчать! — крикнув Біасу, що його гнів ніби все збільшувався.— Не знаю, кому

ти маєш дякувати за те, що я тебе не розстрілюю за твою самовпевненість. Уявіть собі тільки, Ріго, офіцера, що не знає латинської мови! Отже, чудасію, тому, що ти не розумієш цього напису, я тобі поясню його зміст: *In exitu* — всякий салдат... *Israël* — що не знає латинської мови... *de Aegypto* — не може бути офіцером. Чи не так, добродію капелане?

Маленький ворожбит підтакнув головою. Біасу казав далі.

— Цей брат, що його я призначив катом при армії і якому ти заздриш, знає латину.

Він звернувся до нового ката:

— Адже так, друже. Доведіть цьому дурневі, що ви знаєте трохи більше за нього. Що визначає *Dominus vobiscum*?

Нешасний мулат - білий, що прокинувся від своїх думок, підняв голову і, не вважаючи на те, що весь іще був заглиблений у вражіння свого злочину, під впливом страху вирішив слухатись. Було щось безпомічне в тім вигляді, з яким він змагався пригадати собі шкільне знання давніх часів поруч із тягарем дум, що тяжив на нім, і в тій інтонації, з якою він вимовив свої дитинні слова: *Dominus vobiscum*... це визначає „хай бог буде з вами“.

— *Et cum spiritu tuo!* — додав урочисто повний таємниці ворожбит.

— Амінь,— сказав Біасу. І зараз же, вертаючись до свого роздратованого та уданого гнівного тону і мішаючи неправильні латинські слова з французькими як Сганарель.— Ставай в останній ряд! — крикнув він славолюбному негрові. „Сурзум корда“, не спокушай себе більше перспективами, що ти можеш дорівняти тим нашим начальникам, що знають латинську мову, „орате фр ат рес“, або я накажу тебе повісити. „Бонус бона бонум“.

Негр, зовсім затурканий і настрашений, повернувся в свій останній ряд, безнадійно повісивши голову, під регіт і штурханці всіх своїх товаришів, що ніяк не могли йому простити безпідставних претенсій на якусь нагороду і разом із тим дивилися з поважанням і подивом на свого мудрого ватажка.

В оцій сцені було щось смішне, але вона мені дала привід високо оцінити хитрість Біасу. Чудернацький спосіб, ужитий ним так геніяльно для збивання з пантелику людей амбіційних і для піддурювання негрів, дав мені можливість спостерегти ступінь нерозвитості чорних та винахідність їхнього хитрого ватажка...

Тимчасом настав час Біасового альмуерцо, тоб-то сніданку. Перед марискалем де кампо де са мажестада католика (генерал-лейтенантом його католицької

величності) поставили велику спинку черепахи, в якій кипіла особливого роду олла подрида (олія), приправлена густо шматками сала, серед якого м'ясо черепашине заміняло баранця, і овечій горох, або гарбанзо. Здоровенна головка караїбської капусти плавала на поверхні цього пюшєро (супу). По боках цієї оригінальної супниці стояли на столі дві чаші з кокосової кори, наповнені родзинками, порізаними кавунами, фігами та іньямом,—це був постр, або десерт. Маїсовий хліб та козячий міх вина доповнювали меню цього бенкету. Біасу витяг з кешені кілька головок часнику й сам натер ними хліб; після цього він, навіть не звелівши прийняти на бік мертве тіло забитого полоненого, сів тут таки за свою страву та почав їсти, запросивши до столу також і Ріго. Апетит у Біасу був жахний.

Ворожбит з ними не снідав. Я зрозумів, що, як усі люди його касті, він ніколи не їсть на людях, щоб тільки видаватись неграм сотворінням надлюдським і таким святим, що він нічого не їсть.

Тимчасом Біасу, жуючи свій сніданок, наказав своєму ад'ютантові розпочати огляд армії,—і банди почали шикуватись перед входом у печеру в досить доброму порядку. Негри Морн-Ружа пройшли перші: їх було коло чотирьох тисяч, і ті чотири тисячі

поділені на маленькі зімкнуті ешелони під орудою начальників, одягнених, як я вже казав, у кальсони й пояси яскравочервоної барви. Ці чорні, майже всі велетні на зріст і дуже сильні, несли рушниці, сокири й шаблі; велике їх число мало ще й самостріли із стрілами та списи, ними виковані за браком іншої зброї.

В них не було прапора, і вони йшли мовчки, з сумним виглядом.

Дивлячись, як проходить ця орда, Біасу нахилився до вуха Ріго і сказав йому французькою мовою.

— Коли це картеч Бланшланда та Рувре позбавить мене нарешті від цих бандитів? Я їх ненавиджу; майже всі вони з Конго. І потім того вони вміють убивати лише в боях; вони наслідують той зразок, що дає їм їхній дурисвіт-начальник, їхній бог Бюг-Жаргаль, божевільний молодий ватаг, що хоче з себе вдати людину великодушну та опановану ідеями. Ви його не знаєте, Ріго, сподіваюсь, що ніколи і не визнаєте. Білі його взяли в полон і позбавлять мене його, як позбавили від Букмана.

— Ви заговорили про Букмана,— відповів Ріго,— аж ось проходять негри-марони Макаї, і я бачу в їхніх лавах того негра, що його прислав нам Жан-Франсуа для оповіщення про смерть Букмана. Чи знаєте ви,

що ця людина могла б знищити всю віру негрів у чари ворожбита, якби розповіла їм про те, що її затримали на півгодини на аванпостах і що вона мені сказала цю новину раніше, ніж її покликано до війська.

— Дія боло,—вимовив Біасу,—ви говорите правду, мій милий; треба затулити писк цій людині.

Тоді він вирішив прикликати його.

— Макайя,—гукнув він.

Начальник негрів-маронів підійшов до нього.

— Накажіть вийти з лав вашого війська,—сказав Біасу,—тому чорному, що його он там бачу; він не повинен там бути.

Це був посланець Жана-Франсуа. Макайя привів його генералісимусові, і обличчя цього зараз же набрало виразу того уданого гніву, що його так умів набирати Біасу.

— Хто ти?—запитав він в очманілого з подиву негра.

— Наш генерале, я — чорний.

— „Карамба!“—вилаявся Біасу.—Я сам бачу, що ти — чорний. Але як тебе звати?

— Моє бойове ім'я Вавелан; мій патрон святий Саба, диякон і мученик, що його святкують за двадцять днів перед різдвом.

Біасу перервав його.

— З якої ради смієш ти являтися на парад поміж лискучі мушкетони (рушниці) та

білі бандульєри з шаблюкою, вложеною в піхви, в подертих штанях та з ногами, вкритими болотом?

— Наш генерале,— відповів негр,— це не моя провина. Мені доручив великий адмірал Жан-Франсуа понести вам вість про смерть начальника англійських негрів-маронів — Букмана; і якщо одежа моя розірвана, якщо ноги мої в болоті, так це через те, що я біг, мов скажений, щоб раніше сповістити вас, але мене затримали на границі табору, і...

Біасу насупив брови.

— Річ іде не про це, га ва хо, а про твою нахабну присутність у такому виді на параді. Припоручай тепер свою душу святому Саба, дияконові, мученикові, твоєму патронові.

Іди тепер на розстріл.

Тут я знов дістав доказ морального впливу Біасу на повстанців. Нещасний, що дістав приказа самому йти на розстріл, не випустив і пари з уст. Він тільки схилив голову, схрестив руки на грудях, тричі вклонився своєму неблаганному судді і, ставши на коліна перед ворожбитом, що дав йому одпущення гріхів, вийшов потім із печери. Кількома хвилинами пізніше вибух із мушкетів довів Біасу, що негр послухався і вмер.

Тоді начальник, позбавившись небезпечної людини, звернувся до Ріго з радістю в очах

і з хихотінням, що ніби визначало: „Дивуйтеся з моєї рішучости“¹⁾).

XXXVI

Тимчасом парада тривала. Ця армія, що за годину перед тим вражала мене своїм не-порядком, мала і тепер чудернацький вигляд, проходячи із зброєю. Це були то групи не-грів, зовсім голих, з томагавками та касте-тами в руках, що марширували під звуки пастухівського рогу, як дикі; то це були ба-тальйони мулатів, одягнених на англійський або еспанський зразок, добре озброєні й добре дисципліновані, що йшли під туркіт барабана; то юрби негритянок і їхніх дітей із вилами та ціпками в руках; то гріотки в їхньому барвному вбранні; то самі гріоти з їхніми перекривленими обличчями та кон-вульсіями, з піснями божевільного змісту, з акомпаньяментом і грою на балафах

¹⁾ Туссен - Луветюр, що виховувався на зразках жорстокости Біасу, але сам був далекий від того, щоб дорівняти йому у вчинках, пізніше теж практикував таку саму методу впливу на негрів. Цей начальник, нащадок, як кажуть, якихсь королів, утворив собі певного роду республіканський трон у Сан-Домінго в той самий час, як Бонапарт утворював монархію на підставі перемоги для Франції. Туссен наївно подивляв першого консула (Бонапарта, а Бонапарт, не бачучи в Туссені нічого иншого, як тільки копійста пародиста його історичної ролі, завжди від-мовлявся листуватися з людиною, що мала сміливість колись йому написати: „Першому й найвищому з білих від першого й найвищого з чорних“).

і тамтамах. Вся ця чудернацька процесія від часу до часу переривалась когортами грифів, марабутів, негрів-сакатра, мамелюків і вільних мулатів або кочовницькими ордами негрів-маронів з їхнім гордим виглядом, із лискучими карабінами, з возиками для цукру або з яким-небудь трофеєм від білих, наприклад, з однятою в ворогів гарматою то-що... Всі вони волали пісню Гран-Пре і Уа-Насе. Над усіма цими головами розвівалися стяги різних кольорів з різними гаслами, білі, червоні, трикольорові, з французькими ліліями, з наткнутим на деревко ковпаком свободи та з написами „Смерть священникам та аристократам“, „Хай живе релігія“, „Свобода“, „Рівність“, „Хай живе король“, „Геть метрополію“, „Хай живе Еспанія“, „Хай не буде тиранів“ і т. ин. Загальна мішанина понять, що вказувала на відсутність спільної мети в повстанців і на те, що в головах людей було не більше порядку, ніж у самій армії.

Проходячи по черзі перед печерою, вони всі схиляли перед ватагом свої прапори, а він їм відповідав уклоном на вітання. Кожній групі він або робив догану, або похвалу; і до кожного слова з його уст негри ставились з фанатичною повагою і з певного роду страхом.

Ця парада варварів і диких нарешті скінчилася. Мушу признатися, що таке число

розбійників спочатку мене цікавило, але потім почало пригноблювати. Тимчасом день минав, і в ту мить, як останній ряд армії кінчався, сонце кидало вже прощальний промінь на мідночервоні гранітові скелі околиць.

XXXVII

Біасу виглядав замисленим. Коли огляд прийшов до краю і він оддав останні ділові накази своїм підданцям, а повстанці поховалися в свої бамбукові шатра, ватаг звернувся до мене.

— Парубче,— сказав він мені. — Ти міг оце судити зараз про мою могутність і мій геній. Ось настав і твій час прилучитись до розстріляного Легрі та розповісти йому про цю парад.

— Не від мене залежало, щоб час оцей надійшов швидше,— відповів я йому холодно.

— Ти говориш правду,— зауважив Біасу. Він спинився на одну хвилину, щоб побачити, яке вражіння зроблять на мене його слова, і додав:— Але від тебе залежить, щоб час цей зовсім не настав.

— Як?— скрикнув я здивовано,— що ти хочеш тим сказати?

— Еге ж,— сказав Біасу.— Твоє життя й твоя доля залежить від тебе: ти можеш їх врятувати, якщо хочеш.

Ця хвилина милосердя, перша й остання, звичайно, яку Біасу будь-коли мав, видалась мені справжнім дивом. Ворожбит остільки здивований, як і я, скочив із свого місця, що на ньому він тримався ввесь час у афектованій позі, на зразок індуських факірів. Він зупинився якраз проти обличчя генералісимуса й заговорив із гнівом:

— „Ке діце ель екселентисимо сеньйор марискаль де кампо?“ („Що це говорить його ясновельможність сеньйор генерал-майор?“). Чи він пригадує собі обіцянку, дану мені? Він не може тепер — ні він, ані добрий бог — розпоряджуватись життям цього полоненого: це життя тепер у моїх руках.

Так само і в оцей момент оця інтонація роздратованості щось мені нагадала в оцій проклятій маленькій людині, але годі було спіймати цей спомин і формулювати його в таку хвилину. Ніяка здогадка не промайнула мені в цей час.

Біасу встав без усякого хвилювання, щось тихо сказав ворожбитові на вухо, показав йому на чорний стяг, уже раніше помічений мною, і по обміні кількома словами ворожбит кивнув головою згори вниз, а потім наново підвів голову на знак згоди. Далі обидва сіли на свої місця і прибрали ті самі пози.

— Послухай — сказав мені тоді генералісимумс, витягши з бокової кешені телеграму Жана-Франсуа, сховану ним туди. — Наші справи

йдуть зле. Букман був недавно вбитий у бою. Білі стратили життя двом тисячам негрів в окрузі Кюль-де-Сак. Колоністи де-далі, то все дужче фортифікують місцевість військовими постами. Ми з нашої вини втратили можливість узяти Кап. Довго ще в нас не буде такої нагоди. Із східного боку головний шлях перерізає річка; білі на понтонах установили в ній батареї і на її берегах утворили два невеличкі табори. На півдні є велика дорога, що пересікає цю гірську країну з назвою „Верхи Капу“; білі її вкрили військом та артилерією. Позицію фортифіковано також коло землі знизу загорожею, що над нею працювали всі мешканці околиць, та ще й додано до цього рогачки. Отже Кап, захистив себе від нас. Нашу залогу, сховану в ущелинах Донт-Мулатра, теж спіткала невдача. До всіх цих бід долучається ще й сіямська пропасниця, що спустошує табір Жана-Франсуа. В наслідок цього великий адмірал Франції (Жан-Франсуа) гадає — і ми прилучаємось до його думки — скласти умову з губернатором Бланшландом та з колоніальним зібранням. Ось лист, що ми його посилаємо до зборів що до цього. Слухай!

„Панове депутати!

Великі нещастя спіткали цю багату та важливу колонію. Ми ними були в ній оточені, і цього досить для нашого виправдання;

КОЛИСЬ, одного дня, ви визнаєте за нами справедливість наших вимог у зв'язку з тяжким цим нашим становищем. Ми повинні підійти під амнестію, проголошену королем Людовиком XVI для всіх людей.

Інакше, тому що король Еспанії є добрий король, що дуже добре поводитьсь з нами і нам обіцяє нагороду, то ми надалі будемо йому служити вірно й щиро. З закону 28-го вересня 1791 року ми бачимо, що вам надається право остаточно висловлюватись і вирішати долю невольників та встановляти права політичні мулатів і інших племен. Ми захищатимемо декрети національного зібрання та ваші, підсичені важливими й потрібними формальностями, до останньої краплі крові. Було б для нас також добре, якби ви декретом, санкціонованим добродієм генералом, ствердили, що маєте намір подбати про долю чорних невольників. Довідавшись через своїх начальників про те, що ви дійсно за них дбаєте, всі негри були б задоволені, і політична рівновага серед нас установилась би за досить короткий час.

Не думайте, однак, добродії представники, що ми згодились би озброїтись лише з наказу різних революційних організацій. Ми піддані трьох королів: Короля Конго, природного нашого володаря, короля Франції, уповноваженого від наших батьків, і короля

Еспанії, представника наших матерів. Ці три королі є нащадки тих, що йшли, ведені ясною зорею, поклонятися Христові. Якби ми стали до послуг зібрань, то нас би вплутали, може, в війну з нашими братами, підданцями цих трьох королів, що їм ми обіцяли вірність.

І потім того, нам невідомо, що визначають слова „Волею народу“, бо з того часу, як існує народ, ми завжди слухались тільки короля. Французький принц любить нас, еспанський не перестає нам помагати. Ми їм помагаємо, а вони нам. Це правило гуманности. І навіть якби цих королів нам не вистачало, ми б не барились і настановили б зараз же нового короля.

Такі в нас наміри й вимоги, і по їх задоволенні ми б згодилися скласти мирну умову“ :

Підписано : Жан-Франсуа, генерал; Біасу, генерал-майор; Депре, Манзо, Туссен, Обер, комісари *ad hoc*.

— Ти бачиш, — додав Біасу по оголошенні листа цього, такого характеристичного для негрської дипломатії, що спомин про нього відбився дослівно і навіки в моїй пам'яті, — ти бачиш нашу сумирність. Отже, я ось чого хочу від тебе.

Ні Жан-Франсуа, ні я, не вчилися у школі в білих, де вивчають хороший стиль. Ми

вміємо битися, а не вміємо писати. Проте нам хочеться, щоб не було в листі нашім нічого такого, що б могло викликати глузування наших колишніх хазяїв. Ти виглядаєш так, наче ти вчив цю легковажну науку, що її нам не вистачає. Виправ же ті помилки в листі, що могли б дати білим привід сміятися з нас. Цією ціною ти купиш собі життя.

Було в цій ролі коректора негритянських дипломатичних помилок щось таке, що викликало в мені знеохоту до цієї праці що надто понижало мою гордість для згоди чи для вагань в оцім випадку. І потім — хіба я міг бажати жити. Отже, я відмовився це зробити.

Він здивувався.

— Як? — скрикнув він. — Невже ти волів би мерщій умерти, ніж черкнути кілька разів на папері.

— Авжеж так — відповів я.

Мій рішенець, здавалось, поставив його в трудне становище. Він мені сказав по хвилині задуми:

— Послухай, божевільний парубче, я не такий упертий, як ти. Я тобі призначаю строк до завтрашнього вечора подумати; завтра при заході сонця тебе до мене приведуть. Подбай же про те, щоб я був вдоволений. Прощай! Ранок буде мудріший за вечір. Подумай тільки про це, у нас смерть не є тільки смерть.

Ці останні слова, сказані під жахливий диявольський регіт, не могли бути двозначні, а муки, що їх завдавав завжди Біасу своїм полоненим, доповняли зміст оцих слів, встаючи в моїй пам'яті аж надто яскраво.

— Канді, відведіть цього полоненого куди слід, — сказав Біасу. — Доручіть його пильнуванню негрів Морн-Ружа; я хочу, щоб він прожив ще одну добу, а тимчасом інші мої салдати не втерпіли б і вбили б його раніш, ніж по двадцять чотирьох годинах.

Мулат Канді, що був його охоронцем, наказав звязати мені руки на спині. Один салдат узявся за кінець шворки — і ми вийшли з печери.

XXXVIII

Коли всякі надзвичайні події, турботи та катастрофи звалюються на голову людині посеред життя сумирного, щасливого і чарівно одноманітного, ці турботи, ці хвилювання порушують несподівано легкий сон душі, що відпочивала в спокої процвітання. Тимчасом нещастя, що приходить у таку добу душевного дрімання, не є збудження, а видається тяжким кошмаром. Для того, хто завжди був щасливий, одчай починається здивуванням. Несподіваність його осліплює вас ніби різким світлом, але то не є світло

молодого дня, це світло гіпнотизує вас і присипляє ваш протест, ваші рухи, ваші надії... Люди, речі, факти проходять перед вами мов якесь марево з фантастичними формами і рухаються наче ві сні. Все видається зміненим на обрії нашого життя — і атмосфера, і перспективи. Але ще довгий час проходить, поки ми забудем осяйну картину минулого щастя, що йде слідком за нами і становиться посередині між нашим минулим, таким хорошим, і між тяжкою сучасністю, міняє забарвлення всього сучасного й надає йому фальшивого освітлення. Тоді все, що існує, нам видається неможливим і абсурдним; ми ледве довіряємо фактові, що ми живемо, бо, не знаходячи округ нас нічого з того, що складало наше життя, ми починаємо не розуміти, як усе це могло зникнути й не поволікти нас разом за собою й чому з усього життя залишились тільки ми. Якщо це становище надто сильне в душі й надто довго продовжується, то воно переходить у божевілья, порушуючи рівновагу думок, стан, може, і щасливий, підчас якого все життя для нещасного здається маривом, що всередині його стоїть він сам, як не людина, а привид...

XXXIX

Я сам не знаю, панове, навіщо викладаю вам усі ці думки. Це не речі до знання і до

легкого тлумачення іншим. Їх треба самому пережити. Ось у такому душевному стані був я, коли сторожа Біасу передала мене й доручила неграм Морн-Ружа. Мені здавалось, що то якісь привиди доручають мене іншим привидам, і, не роблячи їм опору, я дав себе прив'язати поясом до дерева. Вони мені принесли кілька пататів, зварених у воді, і я їх з'їв зовсім машинально, бо природа нам залишила серед усяких бід і лихих обставин той інстинкт, що змушує нас несвідомо підтримувати чим-небудь у собі життя.

Тимчасом ніч оповила землю. Мої вартові забралися в свої курені, і лише шестеро з них залишилося при мені, сидючи або лежачи поблизу перед огнем, що вони його розклали, щоб захистити себе від нічної прохолоди. По кількох хвилях вони всі поснули.

Фізична втома та пригнобленість моя сприяли не мало тому, щоб я заглибився в неясні якісь мрії й задрімав.

Разом з тим у моїй уяві проходили передо мною щасливі дні, коли я був укупі з Марією і не передбачав ще в будучині нічого, крім вічного щастя. Я порівнював ті дні з сьогоднішньою дниною, такою незвичайною своїми вражіннями, і всі бачені мною чудернацькі картини з фактом триразового засудження мене нині на смерть і відсутністю порятунку. Я обмірковував найближчу

мою будучність, що складалась усього лише з одного дня й готувала мені нове нещастя й певну смерть. Мені здавалося, що я змагаюся із страшним кошмарем. Я в себе запитував, чи то можливо, що все те, що було, — те вже минуло, чи справді я побував сьогодні в жадібному крові таборі — Біасу; чи дійсно я втратив любу свою Марію навіки і чи ця прив'язана до дерева людина, засуджена на смерть, насправжки Я. І, не вважаючи на всі мої зусилля не піддаватись лише одній саме найстрашнішій думці, я все-таки весь час вертався думкою до Марії. Я з одчаєм думав про її долю; я витягувався в своїх путах мов би на те, щоб полетіти до неї на поміч, усе ще сподіваючись, що страшний сон розвіється і що доля не могла присудити їй стільки ж бід і пригод, як мені. Цей рій думок зв'язаний був із постаттю П'єро, і моя лють проти нього дійшла до крайніх меж; артерії в мене на чолі поналивались кров'ю й ладні були тріснути, розірватись; я себе ненавидів, проклинав і докоряв за те, що не міг хоча б на хвилю поєднати свою дружбу до нього з любов'ю до Марії і, не змагаючись навіть знайти причину того його вчинку, коли він кинувся в хвилі Великої Річки, я майже плакав із шкодування, що його тоді не вбив. Він сам умер; я теж мав умерти, і єдина річ, що її мені було в житті шкода — це була помста.

Всі ці думки ворушилися в моїм серці в тій дрімоті, що все більше та більше опановувала мене. Не знаю, скільки часу ця дрімота тривала, але з неї мене витяг мужеський голос, що співав зовсім ясно хоч і здалека. „Йо ке сой контрабандиста“ („Я, що є пачкар“). Я розплющив очі, здригнувшись, навколо було темно, негри спали, огонь догоряв. Мені нічого більше не було чути; я подумав, що це була галюцинація, і мої стяжелілі повіки знову стулилися. Потім я наново їх розтулив дуже сквапно; голос знов розпочав свій спів і звучав уже ближче, співаючи сумно цей куплет Еспанського романсу:

„Ан ле кампос де Окана
Призонеро каї;
Ме леван а Котаділья,
Десдихадо фуї!“

(„На полях Окана
Мене взято в полон;
Вони мене повели в Котаділью
І був я нещасний!“).

Очевидно, цей раз то вже був не сон. Це був голос П'єро. За якусь хвилю голос його знов залунав серед тиші, і проспівав майже над моїм ухом знайомий мені мотив: „Йо ке сой контрабандиста“. Величезний пес радісно підбіг до мене, щоб покрутитись коло моїх ніг; це був Раск. Я глянув угору. Передо мною стояв негр, і відблиск огню

кидав у бік його колосальних розмірів тінь — це дійсно був П'єро. Помста розпалила мене, а здивування прикувало до місця й заціпило мої уста. Проте, це не снилось. Отже, мертві, мабуть, воскресають. Це не був сон, а наче привид. Я від нього одвернувся з недобрим почуттям. Коли він це помітив, голова його схилилась на груди.

— Брате, — сказав він тихо, — ти мені обіцяв ніколи не мати сумніву в мені й підозріння проти мене, коли ти почуєш цю пісню; скажи, брате, хіба ти вже забув цю обіцянку.

Гнів вернув мені здібність говорити.

— Зраднику, — скрикнув я. — Ось я тебе зустрів нарешті. Кате! Убивця мого дядька, той, що вкрав мою Марію, як смієш ти звати мене братом. Гляди, не підходь до мене.

Я зовсім забув, що пута не давали мені поворухнутись. Проте, інстинктивно я глянув собі на той бік, де звичайно носять шаблюку. Цей мій зовсім ясний намір його вразив. Він схвилювано, але м'яко заговорив до мене.

— Ні, — сказав він, — ні, я не наближусь. Ти в нещасті; мені тебе шкода; тобі ж... тобі байдуже до мене, хоч я куди нещасніший за тебе!!!

Я здвигнув плечима. Він зрозумів цей німий докір і подивився на мене задумливо.

— Ти дійсно багато втратив, але вір мені, я втратив більше, ніж ти.

Тимчасом звуки голосів збудили шістьох моїх вартових. Помітивши сторонню людину, вони були підвелися із своїх місць, ухопившись за зброю; але, глянувши на П'єро, скрикнули з радості й упали перед ним животами на землю, ввесь час б'ючи об землю чолом на знак пошани.

Але всі ці почесті, що їх віддавали негри П'єро, лащіння пса, що переносив ніжність свою з хазяїна на мене, дивлячись мені в вічі, мов би не розуміючи, чому це я лишаюсь неприязний, — все це не справляло на мене ніякого вражіння. Я ввесь віддався скаженому гнівові, що його стримували мимо моєї волі пута.

— О! — вигукнув я нарешті, трохи не плачучи з безсилля через звязаність моїх рухів. — О! який я нещасний. Я шкодував, що цей негр сам себе занапастив і що я не можу його вбити... Аж ось він сам живцем, сам прийшов мене дратувати і стоїть тут, перед моїми очима, а я не можу насолодитись щастям його заколоти. О! хто ж тепер позбавить мене цих пут?

— П'єро повернувся до негрів, що все ще лежали простерті перед ним.

— Брати, — сказав він, — розв'яжіть полоненого...

Його негайно послухались. Мої шість вартових в одну мить перерізали мої пута. Я підвівся й випростався вже зовсім вільний, але зупинився нерухомо; здивування на цей раз знов завадило мені будь-що зробити.

— Це ще не все: — промовив тоді П'єро і, вирвавши з рук одного негра кинжал, подав мені його і сказав; — Можеш себе задовольнити. Не дай бог, щоб я та віднімав у тебе право розпоряджатись моїм життям. Ти його врятував тричі; тепер воно — твоє; вдар кинжалом, якщо хочеш ударити. В його голосі не чути було ні докору, ані гіркого почуття. Голос був сумний і зрезигнований.

Цей шлях помсти, досить несподіваний, указаний мені тим, кого я шукав, видався мені надто незрозумілим і легким. Я зненацька відчув, що і всієї любови моєї до Марії, і всієї ненависти до П'єро — не досить, щоб змусити мене заколоти людину; до того ж якийсь голос у моєму серці кричав мені, що хто зробив злочин проти когось і почуває свою провину, не стане так шукати собі кари та смерти від руки супротивника. Чи признатися вам щиро? Було щось в імпозантному вигляді цієї людини, що впливало на мене самого мимо всякої моєї волі в цю мить. Я відштовхнув кинжал.

— Нещасний! — сказав я. — Я з охотою уб'ю тебе в борні, але не стану заколювати. Обороняйся!

— Оборонятись? — запитав він здивовано. Від кого ж?..

— Від мене!

— Від тебе? — він здивовано поворухнувся. — Це єдине, в чому я тебе не послухаюсь. Чи бачиш, наприклад, Раска? Я можу його задушити, і він дасться мені в руки, але я не зумів би його змусити боротись проти мене, він би не зрозумів, чого я хочу. Отже, я теж не здатний тебе зрозуміти: я для тебе — Раск. — Помовчавши, він додав: — Я бачив у твоїх очах ненависть таку, як ти міг одного разу побачити в моїх... Я знаю, що ти переніс багато бід, що твого дядька вбито, твої поля спалено, твоїх друзів задушено; тобі зруйновано дім, спустошено твою спадщину, але то не я зробив, а мої! Послухай, я тобі колись розповідав, що твої принесли мені багато горя; ти мені відповів, що то не ти; що я в такому разі тобі зробив?

Його обличчя засяяло; він, мабуть, чекав, що я кинусь йому в обійми, але я дивився на нього скажено.

— Ти гудиш своїх за все те, що вони мені зробили, — сказав я йому з шаленим гнівом, — а тимчасом зовсім не згадуєш про те, що ти сам мені заподіяв, ти...

— А що? — запитав він.

— Я підступив зовсім близько до нього, і мій голос прогремів, як грім...

— Де Марія? Що ти зробив з Марією?

При цьому імені якась хмара пробігла по його обличчі; він із хвилину вагався, а далі, перериваючи мовчанку:

— Марія! — відповів він. — Еге, ти маєш рацію. Але надто багато людей нас слухає!

— Його вагання, ці слова „Ти маєш рацію“ запалили пекло в моєму серці. Мені здалося, що він уникає відповіді. Саме в цей момент він на мене глянув своїм одвертим зором і промовив з глибоким зворушенням:

— Не підозрювай мене ні в чому, благаю тебе! Я все це тобі скажу в іншому місці. Бачиш, треба мене любити з повним довір'ям, як і я тебе люблю!

Він на хвилину замовк мов би для того, щоб простежити за тим враженням, що зроблять на мене його слова, і додав дуже ніжно:

— Чи ж можу я тепер тебе звати братом?

Але мій гнів, почасти сповнений ревностями, спалахнув знову, й ці ніжні слова видались мені уданими, що ще дужче розпалило мене.

— Як ти смієш цією назвою нагадувати мені щасливі часи! — скрикнув я. — Невдячний зраднику!

Він мене перервав. Кришталеві сльози заблищали у нього на очах.

— Не я невдячний, а ти.

— Так от кажи, — знов зарепетував я роздратовано. — Де Марія?

— Не тут, не тут, — відповів він мені. — Тут нас підслухують. Та й ти не пойняв би мені віри на слово. До того ж не можна так гаяти часу. Ось уже розвиднюється і мені треба тебе звідси забрати. Слухай. Усе скінчено, якщо ти сумніваєшся в мені; і ти добре зробиш якщо заколеш мене, але пожди ще трохи раніш, ніж здійснити те, що ти звеш помстою. Спочатку я тебе визволю. Ходи за мною; підемо до Біасу.

Цей спосіб говорити й робити ховав у собі для мене якусь тайну, і мені годі було її зрозуміти. Не вважаючи на все моє упередження проти цієї людини, голос його завжди змушував тремтіти якусь струну в моїм серці і знаходив собі в ньому відгомін. Чуючи його, я все був під його чарами...

Кінець-кінцем мені стало ясно, що в моїй душі почуття помсти бореться з ніжністю до П'єро, і недовір'я змагається із сліпою вірою в нього. Я пішов услід за ним.

XLI

Ми вийшли з округи негрів Морн-Ружа. Мені дивно було йти вільним посеред цього табору диких, що напередодні здавались мені

такими жадібними моєї крові. Далекі від думки про те, щоб арештувати нас, негри та мулати вклякали тепер перед нами при нашому проході з вигуками радості, здивування та пошани. Я цілковито не знав, якого рангу людиною був П'єро в цій армії, але пригадував собі, яким авторитетом був він для своїх земляків - невільників, і тому не задумувався над цими ознаками щирого поважання до нього з боку повстанців.

Коли ми підійшли до лінії вартових перед печерою Біасу, мулат Канді начальник цієї варти, почав нам здалека робити знаки, щоб ми не сміли підступати близько до житла генерала, і загрожував нам зброєю, але як тільки він наблизився доста, щоб пізнати риси П'єро, зараз же скинув свою шиту золотом „монтеру“ і, мов настрашений своїм власним вчинком, схилювався до землі й пустив нас до Біасу, прохаючи вибачення, на що П'єро тільки махнув рукою.

Поважання, що виявляли прості салдати до цього П'єро, не дивувало мене, але як я побачив, що Канді, один з найголовніших офіцерів, так схилювався перед колишнім невільником мого дядька, я почав завдаватись питанням, ким може бути ця людина, що її слухаються усі так сліпо, хто саме вона є. Ще дужче здивування заволоділо мною, коли я помітив, як швидко Біасу, що був сам

у своїй печері й їв якусь страву, підвівся назустріч П'єро і, ховаючи свій гнів та вираз несподіваности, зігнувся перед ним на знак глибокої покірности і запропонував йому сісти на своєму троні з червоного дерева. П'єро відмовився.

— Жан Біасу, — сказав він, — я прийшов до вас не з тим, щоб посісти ваше місце, але ж тільки випрохати у вас для когось помилування.

— Альтеза (ваша величність), — відповів Біасу, подвоюючи число своїх поклонів, — ви знаєте, що можете розпоряджатися всім, що у владі й руках Жана Біасу, і самим Жаном Біасу, зверх того.

Цей титул „величність“, або *Altesse*, ужитий Жаном Біасу що до особи П'єро, ще збільшив мою цікавість.

— Ні, я не так багато від вас хочу, — сказав П'єро, — я у вас прохаю тільки свободи та життя для цього полоненого.

Він указав на мене рукою. Біасу на хвилину остовпів; це остовпіння тривало недовго.

— Ви вводите в одчай вашого слугу, альтеза; ви від нього вимагаєте далеко більше, ніж він може вам зробити, на жаль. Цей полонений не Жана Біасу, він Жану Біасу не належить і не в його розпорядженні.

— Що хочете ви тим сказати? — строго запитав П'єро. Від кого ж він залежить? Хіба тут є ще друга влада, крім вашої?

— Отже так, альтаза!

— Чия ж?

— Влада моєї армії!

Ласкавий і хитрий вигляд, що з ним Біасу уникав відповідей на категоричні та прості питання П'єро, показував, що Біасу вирішив дати йому лише такі знаки свого поважання, на які він мусив здобутися обов'язково.

— Як це, — скрикнув П'єро, — влада армії? Хіба ж не ви нею командуєте?

Біасу, заховуючи свій самотійний вигляд, хоч і з відтінком деякої покірності, відповів з виразом щирости:

— Ваша альтаза гадає хіба, що можна справді командувати людьми, здатними бунтуватись лише для того, щоб не слухатись.

Я надто мало був зацікавлений подіями життя, щоб порушити свою мовчанку, але те, що я бачив напередодні що до впливу Біасу на маси, — це цілковито перечило його теперішнім словам, і я міг би це посвідчити. П'єро промовив до нього:

— Отже, якщо ви не вмієте наказувати вашій армії, і якщо ваші салдати є вашими начальниками, то що вони можуть мати проти цього полоненого.

— Букмана щойно вбило урядове військо, — сказав Біасу, скорчивши сумно своє жорстоке й глузливе обличчя, — от мої й вирішили помститися на цьому білому за смерть

начальника негрів - маронів Ямайки; голова цього молодого офіцера служила вагою до голови Букмана на тих терезах, що на їх добрий Джіу (бог) важитиме гріхи обох сторін.

— Як ви тільки зважились пристати на таку думку, на такі жахні наміри, — сказав П'єро. — Слухайте ж, добродію Жане Біасу, подібні жорстокості провалять наше справедливе діло. Попавшись у полон у таїбр білих, я і не знав за смерть Букмана. Це небесна кара, вповні заслужена ним. Я вам скажу иншу новину ще: Жано — той начальник чорних, що служив провідником білих на те, щоб заманути їх у лабеті наших в Донт-Мюлатрі, Жано теж умер. Ви знаєте, що він конкурував у жорстокості, не переривайте мене, Біасу, з вами та з Букманом; отже, зверніть на це увагу, то не грім його побив небесний і не білі, а сам Жан-Франсуа його забив, учинивши тим акт вищої справедливості.

Біасу, що слухав промовця з сумовитим решпектом, здивовано скрикнув:

— Хіба!

В цей момент увійшов у печеру Ріго. Він низько вклонився П'єро і щось тихо сказав на вухо генералісимусові.

З надвору доносився невдоволений гомін і якесь хвилювання табору. П'єро говорив далі.

— Отже, так, Жан-Франсуа, що не має інших хиб, як тільки свою любов до коляси, запряженої шістьма кіньми, що в ній він їздить щоденно із свого табору на службу божу до кюре де ля Гранд-Рев'єр, — цей самий Жан-Франсуа укарав усі скаженства Жано. Не зважаючи на низькі благання розбійника, хоч в останню мить він із страху так учепився за одягу кюре де Мармелада, що годі було й одірвати його. Злочинця цього розстріляно вчора коло коріння того дерева, що на ньому він прикріпив великі залізні гаки вішати живі жертви своїх. Подумайте, Біасу, над оцим випадком. Навіщо робити вбивства, що тільки спонукають білих ставати ще жорстокішими? Нащо зловживати різними шарлатанствами, аби тільки роз'ятрювати ще дужче гнів наших нещасних товаришів, що вже й без того тратять терпець. В Тру-Кофі є один пройдисвіт, мулат на ім'я Роменля Профетес, що фанатизує якусь банду чорних; він профанує святу месу, запевняючи, що перебуває в зносінах з божою матір'ю та слухає її пророкувань, засунувши голову в святий ковчег, і спонукує своїх товаришів різати й убивати іменем Марії.

Втім, як він вимовив останнє ім'я, може, було щось ніжніше за просту релігійність. І я не знаю як це сталося, що я зненацька

відчув себе ураженим і схвильованим з приводу цього.

— ...І що ж, — казав далі П'єро. У вас є в таборі якийсь ворожбит, якийсь шарлатан, точнісінько оцей Ромен-ля Профетес. Я не сумніваюсь ані трохи в тім, що коли вам потрібно вести в бій армію, зложену з найрізноманітніших племен, то для неї треба мати зв'язок між усіма елементами, але, будь ласка, шукайте того зв'язку не в звірячому фанатизмі та не в чудернацьких забобонах. Вірте мені, Біасу: білі не такі жорстокі, як ми. Я бачив не раз, як плантатори захищали життя своїх невільників; я правда, певен того, що це для них не було питанням людського життя, а тільки питанням грошей; тут, принаймні, хоч матеріальний інтерес надавав їм гуманности. Не будьмо ж менш милосердими за них, — це теж у наших інтересах. Чи ж стане наша справа святіша та справедливіша через те, що ми різатимемо жінок, душитимемо дітей, мучитимемо дідів, палитимемо колоністів у їхніх домах? Тимчасом з оцього складаються що-дня наші подвиги. Чи потрібно ж, скажіть мені, Біасу, щоб єдиним слідом нашого походу лишалися пожежі та сліди крові?

Він замовк. Блиск його очей, відтінок його голосу, надавали його словам такої сили впливу та авторитетности, що перечити

йому було не можна. Як у лиса, спійманого левом, косий, спущений у діл зір Біасу доводив, що цей ватаг шукає, якою б хитрістю вивернутися з - під влади цієї сильної людини...

Поки Біасу думав, той самий Ріго, що напередодні спокійно дивився на найтяжчі вбивства, почав удавати, що він обурюється всіма обчисленими в промові злочинами, й від часу до часу зауважував з лицемірним подивом:

— О, боже мій! і що то є народ, коли він оскаженіє!..

XLII

Тимчасом гомін надворі все дужчав, і це, здавалось, турбувало Біасу. Пізніше я довідався, що то були негри Морн-Ружа з їхнім хвилюванням з приводу повороту їхнього начальника та з бажанням будь-що йому допомагати в розмові з Біасу, незалежно від змісту тих переговорів. Ріго сповістив про це Біасу; їхнє побоювання непорозумінь спонукало цього хитрого ватажка на певного роду поступки П'єро.

— Альтеза,—промовив він обурено,—якщо ми надто суворі до білих, то ви надто суворі що до нас. Ви надарма обвинувачуєте мене в насильствах, виявлених потоком; цей потік мене поніс за собою, але кінець-

кінцем ке подрія ацер агора (що міг би я тепер зробити вам приємного).

— Я вже вам раз про це сказав,— відповів П'єро,— дайте мені повести з собою оцього полоненого.

Біасу з хвилину помовчав, а далі скрикнув, надаючи по можливості рисам своїм якнайбільше широти:

— Добре, аль те за, я зараз доведу вам, як я бажаю вам догодити. Дозвольте лише мені сказати два слова на вухо полоненому; після цього він може за вами піти.

— Справді? Я нічого не маю проти,— відповів П'єро. Обличчя йому перед тим горде й невдоволене, тепер сяло з радості. Він віддалився на кілька кроків.

Біасу одвів мене в куточок печери й сказав мені пошепки:

— Я можу дарувати тобі життя лише за одною умовою — ти її знаєш. Чи ти згоден?

Він показав мені телеграму Жана - Франсуа. Згода видалась би мені підлістю.

— Ні! — сказав я йому.

— Ось як? — промовив він з хихотінням. — Ти все ще такий упертий, як і давніше. Очевидно, ти дуже покладаєшся на свого оборонця? Чи знаєш, хто він?

— Так знаю, — відповів я; — це такий же звір, як і ти, тільки ще лицемірніший!..

Він здивовано глянув на мене, наче для того, щоб запевнитись, що я не жартую.

— Як?— промовив він.— Ти справді його не знаєш?

Тоді я сказав, розсердившись:

— Я знаю його тільки, як невільника мого дядька та його назву „П'єро“.

Біасу почав підсміюватись.

— Ха, ха! от так чудасія, він просить за твою свободу й за твоє життя, а ти його звеш „звірем“, таким, як я.

— А мені що?— спитав я.— Якби я дістав хвилину свободи, то б не просив у нього для себе життя, лише відібрав би те життя зараз же йому!

— Що ти хочеш тим сказати?— здивувався Біасу.— Проте, ти говориш ніби так, як думаєш, і мені здається, що не ладен жартувати саме з життям. Під тим криється щось таке, що я не розумію. Тобі робить добро той, кого ти ненавидиш: він дбає про твоє життя, а ти бажаєш йому смерті.. Проте, мені однаковісінько, що там є.. Ти хочеш, щоб тобі хоч на хвилю дали трохи свободи, от я тобі це й обіцяю. Це єдина річ, що я можу тобі дозволити. Ти зможеш за ним піти; лише дай мені слово, що за дві години до заходу сонця ти знов да-сися сам мені в руки. Ти француз, аджеж так?

Чи сказати ж по щирості, панове? Життя мені обридло в той час; до того ж я не хотів його діставати з рук того П'єро, що був мені не безпідставно ненависний; я навіть не знаю, чи не загніздилась тоді в мене в душі певність, важлива в той момент для мого рішення, що Біасу не згодиться zostавити мене в живих, бо він не легко випускав свої жертви з рук: мені хотілося лише мати перед смертю ще кілька годин свободи, щоб довідатись про долю моєї дорогої Марії й мою власну. Слово, що його від мене вимагав Біасу, такий певний французької чести, було єдиним засобом виграти ще один день. Я це слово дав.

Зв'язавши мене морально в такий спосіб, генералісімусь підійшов до П'єро.

— Альтеза, — промовив він улесливим тоном, — білий полонений — у вашім розпорядженні; ви можете тепер його вести, де хочете: він може йти за вами.

Я ніколи ще не бачив П'єро таким щасливим, як при цих словах.

— Спасибі, Біасу, — скрикнув він, простягнувши йому руку, — спасибі. Ти щойно зробив мені таку послугу, що з цього часу можеш усього від мене вимагати. Розпоряджайся й далі моїми братами із Морн - Ружа, аж поки я повернуся.

Потім він промовив до мене.

— Отже, тому, що ти тепер вільний, іди.
І він мене потяг за собою з дивовижною енергією.

Біасу подивився нам услід з невимовним здивуванням, що виднілося навіть під зовнішньою ввічливістю, й поважанням, з яким він схилився перед П'єро, випроваджуючи його з печери.

XLIII

Мені дуже хотілося zostатися якомога швидше самому з П'єро. Його хвилювання при моєму запиті про Марію, смілива ніжність його, коли він вимовляв її ім'я,— все це вглиблювало ще дужче ревності в моє серце, що вперше відчуло це почуття вже тоді, як він на руках виносив Марію з пожежі. Чи ж не було мені в такому разі байдуже до його великодушних благань, адресованих Біасу, благань дарувати мені життя, та до того відбитку надзвичайности, що лежав на його словах та вчинках. Що мені було до тайни, яка оточувала його, до тайни, що змусила його явитися перед мої очі тоді, коли всі вважали його мертвим. Що мене обходило, що я бачив його невільником у білих, що був свідком того, як він кинувся у хвилі Гранд-Рів'єри, або так званої Великої Річки? Хіба мав мене цікавити його перехід від титулу раба до людини з титулом

„Альтеза“ — перехід від стану в'язня до стану визвольника! З усіх оцих незрозумілих речей, лише одна річ являлася якраз зрозумілою — це заволодіння моєю Марією. Справжній злочин, вартий кари. Те, що було незрозумілого перед моїми очима, ледве чи могло змінити мій погляд на П'єро, хоча й посіяло мені в душу якийсь сумнів. Тому я горів бажанням швидше перевірити свої вражіння й вислухати його пояснення.

Цей слушний момент для розмови врешті настав.

Ми перескочили через трійні ряди розпростертих перед нами на землі чорних, що кричали раз-по-раз, побачивши нас: „Мі-ракюло, я но еста призіонеро“ („Диво, він більше не в'язень“). Я не міг догадатися, чи то вони про мене, чи про П'єро казали. Ми перейшли останні межі табору; згубили з очей останні постати Біасу за якимись скелями та деревами. Врадуваний Раск біг перед нами й часом вертався до наших ніг; П'єро йшов швидко, але я зненацька спинив його.

— Послухай,— сказав я.— Не варто йти далі. Сторонні вуха більше не підслухають нас; кажи ж тепер, що ти зробив з Марією,

Жорстоке хвилювання й задуха заважали мені говорити. Він на мене глянув лагідно.

— А ти все про це,—сказав він тихо.

— Авжеж, про це,—вигукнув я, паленіючи,—все про це. Я тобі кричатиму це питання на вухо аж до останньої твоєї хвили. Де Марія?

— Отже, мабуть, нічого не може розвіяти твого недовір'я до мене. Ти небаром про це довідаєшся.

— Небаром, звірю?—гнівno перепитав я.—Ні, я зараз хочу це знати. Де Марія? де Марія, чи ти чуєш? Відповідай, або поміряємось обоє життям. Обороняйся!

— Я вже тоді сказав раз, що оборонятися я не повинен. Потік бо не бореться із струмком, промовив він з великим смутком. Моє життя, врятоване тобою тричі, не може поборювати твоє. Хоч би я й хотів цього, то все ж це не було б для мене можливе. У нас є тільки один кинжал на двох.

Говорячи так, він вийняв цього кинжала з-за пояса і передав його мені.

— Візьми,—сказав він.

Я скипів, ухопив зброю і приставив був її до його грудей. Він і не думав оборонятись.

— Нещасний,—сказав я йому,—не змушуй мене до вбивства. Я тобі всаджу цей ніж у груди, якщо ти мені зараз не скажеш, де моя жінка.

Він мені відповів без гніву:

— Ти — хазяїн мого життя. Але я тебе благаю із зложеними руками: лиши мені ще одну годину існування і йди за мною. Ти сумніваєшся в тій людині, що їй ти урятував тричі життя, у тій, яку ти звав братом; але слухай, що я тобі скажу: якщо за годину ти теж не довірятьмеш мені, як давніше, то вже тоді відбери мені життя, не вагаючись. А втім, на це завжди буде час. Ти, мабуть, тепер бачиш, що я тобі не опиратимусь. Запевняю тебе в цім іменем самої Марії... — Він додав, на превелику, силу вимовляючи слова: — Твоєї жінки... Ще годину; і якщо я тебе так прохаю, то це не ради мене, а ради тебе.

В його тоні чулася невимовна мука. Щось мені шепнуло, що то правда, що сама його охота до життя не надала б голосові такої ніжності, такої благащої лагідності, і що він просить дійсно більше, ніж тільки для себе, а ще для когось. І я піддався знов тим чарам, що так любив у ньому, але сам червонів від думки, що піддаюся.

— Ну, добре, — сказав я, — дарую тобі цю годину і йду за тобою.

Я хотів повернути йому кинжала.

— Ні, — відповів він, — візьми його собі. Ти в мені сумніваєшся. Але йди швидше. Не гаймо часу.

XLIV

Він почав вести мене далі. Раск, що під час нашої розмови часто біг уперед, а потім вертався назад, запитував нас своїми собачими очима, навіщо ми зупиняємось. Тепер він наново радісно пустився бігти. Через півгодини ходу ми опинилися серед гарної зеленої полонини, зрошеної гірським струмком і оточеної узліссям із столітніх тінистих дерев. Печера в скелі, вся вкрита ліянами, жасміном, клематисом та іншими виткими рослинами, виднілася серед цієї полонини просто перед нами. Раск збирався загавкати, але П'єро примусив його замовчати і, не кажучи слова, потяг мене за руку в печеру.

Посеред грота, спиною до світла, на плетеній, комишевій підстилці сиділа жінчина. Почувши наші кроки, вона озирнулась. Друзі мої, це була Марія...

Вона була в білій сукні, як у день нашого одруження, з вінком із помаранчових квітів на голові — цією останньою окрасою дівчини, що робиться жінкою, окрасою, що до неї я навіть ще не приторкався. Вона мене помітила, пізнала, скрикнула й упала в мої обійми, мліючи од щастя й од несподіванки. Я скам'янів.

На її крик вийшла з сусіднього розділу печери стара жінка з дитиною на руках. Це була мамка Маріїна й останнє дитя мого

нешасного дядька. П'єро пішов по воду до струмка поблизу. Він бризнув Марії в лице кількома краплями води. Їх свіжість вернула Марію до життя; вона відкрила очі.

— Леопольде,—промовила вона,—мій Леопольде.

— Маріє,—відповів я. А решта наших слів перервалася поцілунком.

— Тільки не при мені,—крикнув чийсь болісний голос.

Ми глянули в той бік, де голос пролунав,—це був П'єро. Він стояв тут, він дивився на наші обіймання й немов терпів хресні муки. Його груди дихали важко й швидко, холодний піт падав йому великими краплями із скроні. Він тремтів на цілім тілі. Раптом він затулив собі обличчя руками й вибіг з печери, повторюючи ввесь час з великим стражданням і болем: „Тільки не при мені, тільки не при мені“.

Марія наполовину визволилася з моїх рук і сказала, провожаючи його очима:

— Боже мій, Леопольде, здається наша любов завдає йому жалю. Невже він мене любить?

Стогін невірника довів мені, що він—мій суперник; вигук Марії дав доказ, що також і друг.

— Маріє,—промовив я, і надзвичайне щастя вселилося в мою душу разом із смертельним жалем,—Маріє, хіба ти цього не знала?

— Та я й тепер цього не підозривала,— і майже дівочий сором укрити її щоки рум'янцем.— Як, він мене справді любить? Адже я цього зовсім не помічала...

Я, сп'янілий від радості, притулив її до свого серця.

— Я знов знайшов свою жінку й свого друга,— вигукнув я,— який же я щасливий із цього і який винний. Я все сумнівався в ньому.

— Як?— запитала здивована Марія,— в ньому, в П'єро? Справді, справді: ти дуже-дуже перед ним завинив. Він двічі врятував мені життя, а тепер ще більше за нього,— додала вона, спустивши вії.— Коли б не він— крокодил мене б розірвав, якби не він— негри... Це П'єро вирвав мене з їхніх рук саме в ту мить, як вони намірялися відіслати мене до праотців услід за моїм нещасним батьком.

Вона зупинилась і заплакала.

— А через що ж,— спитав я в неї,— П'єро не відіслав тебе в Кап, до твого чоловіка, цеб-то до мене.

— Він хотів був зробити це, але не міг. І, примушений ховатися і від чорних, і від білих, він бачив перед собою надто багато перешкод. Дехто казав, що тебе вбито на очах у людей, хоч П'єро ввесь час мене запевняв у протилежному, і я певна була цього, бо инакше що-небудь мене б попередило

про твою смерть, і я вмерла б разом з тобою...

— Отже, П'єро тебе сюди привів,— сказав я.

— Так, мій Леопольде. Цей самотній грот відомий тільки йому і більш нікому. Він врятував рівночасно зі мною все, що залишилося від нашої родини, мою добру мамку й мого маленького брата. Отут він нас і сховав. Можу тебе запевнити, що це грот дуже хороший, і коли б не війна, що всюди нищить, я воліла б отут з тобою жити, бо ж нас зруйновано. П'єро дбав про все, що нам було треба. Він часто приходив, у нього було застромлене червоне перо над чолом.

Він мене розважав, говорив мені про тебе, запевняв, що поверне мене тобі. Але, не бачивши його зовсім протягом трьох днів, я почала турбуватися, аж ось він прийшов удвох із тобою. Цей бідний друг, отже, ходив по тебе.

— Так, по мене,— відповів їй я.

— Але як же то так, що разом з тим він у мене й закоханий. Чи ти певен того?

— О, я того зовсім певен тепер,— сказав я їй.— То він у таку мить, коли міг мене заколоти, не схотів того робити ради тебе; то він тобі співав пісні любови посеред гаю недалеко від павільйону над річкою.

— Дійсно,— промовила Марія з наївним подивом.— Це — твій суперник. О, милий,

дбайливий піклуватель, цей П'єро. Я ледве можу цьому дійняти віри. Він був зі мною такий ніжний, ввічливий, уважний; більше навіть, ніж за часів його невільництва. Правда, іноді він дивився на мене якось незрозуміло, але в цій зорі крилась лише журба і я вважала, що то стосується до мого нещастя.

Якби ти знав, із якою щирістю він мені говорив цілими годинами про мого Леопольда. В його дружбі до тебе звучали почуття майже такі, як моя любов...

Ці пояснення Марії і зачаровували, і боліли мене разом. Я вмить пригадав собі, як жорстоко я повадився в останні часи з оцим великодушним П'єро, і зараз же відчув усе значіння його ніжного зрезигнованого докору: „То не я невдячний, а ти...”

В цю мить увійшов П'єро. Обличчя йому було сумне й насуплене. Він скидався на присудженого до смерті, що переборов себе. Він підійшов до мене повільним кроком і промовив поважним голосом, вказуючи мені на кинжала, заткнутого за поясом:

— Година вже минула.

— Година? яка година?—спитав я.

— Та, що ти оставив мені на життя; вона мені була потрібна тільки на те, щоб привести тебе сюди. Тоді я тебе благав зоставити мені життя, тепер же ради самого неба благаю відібрати мені його.

Найніжніші сердечні почуття, любов, дружба, вдячність сполучилися в мені в цей момент і обсіли мої думки. Я упав до ніг колишнього невільника, не можучи вимовити ані слова, і гірко заривав. Він мене сквапно підняв.

— Що ти робиш? — спитав він.

— Я віддаю належну тобі шану. Я не вартий такої дружби, як ти мені даєш. Твоя вдячність не повинна доходити до того, щоб пробачити мені мою жорстокість.

Його обличчя деякий час заховувало ще сумовитість; очевидно, внутрішня боротьба відбувалася в його душі; він зробив був крок до мене й зупинився, розтулив був уста й замовк.

Але це тривало недовго; він розкрив мені назустріч обійми й сказав:

— Тепер я можу тебе назвати братом.

Я йому відповів тільки тим, що кинувся йому на груди.

Він додав по легкій павзі:

— Ти — добра людина, але нещастя зробило тебе несправедливим.

— Я віднайшов собі брата, — промовив я до нього, — і тому вже не нещасливий. Але я дуже-дуже винний.

— Винний, брате. Я ним теж був — і більше, ніж ти, а от нещасним я буду весь мій вік.

Радість, викликана на його обличчі першими виявами відродженої дружби, швидко зникла з його очей. Його риси набрали знов виразу якогось особливого смутку й енергії.

— Слухай,— сказав він мені холодним тоном.— Мій батько був королем в Каконго. Він судив своїх підданців на порозі своїх дверей і за кожним винесеним присудом випивав, звичаєм, повну чашу пальмового вина. Ми жили щасливі й могутні. Прийшли європейці; вони мені дали нікчемне знання, що тебе вразило. Їхній начальник був еспанський капітан. Він обіцяв моєму батькові багато країн, ширших за його, і білих жінок, тоді мій батько послідував за ним із своєю родиною... Брате, вони нас продали!

Груди негра напружились, очі його заблищали; він машинально переломив молоденьке чашкове дерево, що росло коло нього, і казав далі, зовсім не звертаючись до мене:

— Володар Каконгійського краю дістав собі хазяїна, а його син став гнути спину, як простий невільник, над борознами Сан-Домінго. Молодого лева розлучено з батьком, щоб можна краще його муштрувати. Чоловікові відняли жінку, щоб оддати її іншому, і з'єднати їх з чужими людьми ради власних вигод. Малі діти стали шукати матери, що

їх згодувала, і батька, що купав їх у потоках; та найшли замість них варварів і тиранів, і відтоді спали тільки там, де належить лежати псові.

Він замовк. Його губи ворушились, не вимовляючи слів, а зір був втоплений в одну точку й божевільний. Він мене раптом схопив за руку.

— Брате, чи чуєш ти, мене продавали різним хазяям, як свійську тварину. Ти пам'ятаєш про смерть Оже; в той день я побачив батька. Слухай: я уздрів його в колесі.— Мене пройняла дріж. Він додав.— Жінку мою зроблено повією між білими. Чуєш, брате? Як вона вмирала, то прохала мене помститися на них. І, чи сказати тобі, я завинив перед нею, бо полюбив иншу. Але лишімо це...

Всі мої благали їх визволити й помститись за них. Раск носив мені від них вісті.

Я не міг їх вдовольнити: мене самого вкинули в тюрму твого дядька. І той день, як ти виборов у свого дядька свободу, я пішов виривати дітей моїх з рук лютого хазяїна... Прийшов... Брате, останній з онуків короля Каконго щойно сконав під батогом білого, всі инші повмирали раніш.

Він зупинився й запитав мене холодно:

— Брате, що б ти на моєму місці зробив?

Ця страшна повість сповнила моє серце жахом, я зробив, замість відповіді, загрозливого

жеста. Він мене зрозумів і почав усміхатися гірко. А далі заговорив.

— Невільники збунтувалися проти свого хазяїна і покарали його вбивством його дітей. А мене обрали за свого ватага. Ти знаєш, які нещастя принесло з собою це повстання. Я тоді ж довідався, що невільники твого дядька збиралися зробити те саме. Я прибув в Акюль у самісіньку ніч повстання. Тебе не було. Твій дядько лежав заколотий на своєму ліжку. Негри підпалювали вже плантації. Не можучи спинити їх скаженства, бо вони думали, що мстяться за мене підпалом маєтків твого дядька, я мусів урятовувати решту дядкової родини. Я доручив мамку твоєї жінки одному зовсім певному й вірному негрові. Далеко трудніше було врятувати твою Марію. Вона побігла до горящої частини форту, щоб винести з огню наймолодшого свого брата—єдиного, що уник долі бути зарізаним. Чорні оточували її; вони намірялись її вбити. Я з'явився посеред їхнього натовпу і звелів їм полишити мені право розправитися мені самому. Вони ретирувались. Я взяв твою жінку на руки, Раскові доручив дитя і приніс їх обох в оцей грот, що дорогу до нього знаю тільки я. Брате, ось у чому мій злочин.

Все дужче та дужче відчуваючи в собі внутрішні докори за моє недовір'я та вдячність

за рятунок Марії, я ще раз хотів кинутись йому до ніг, але він зупинив мене з ображеним виглядом.

— Добре, добре, йди вже,— сказав він по якійсь хвилі і взяв мене за руку.— Бери з собою жінку й ходімо всі п'ятеро. Я здивовано запитав у нього, куди саме він хоче нас вести.

— В табір білих, відповів він мені. Ця схованка робиться тепер непевною. Завтра на світанку білі нападуть на табір Біасу, ліс, мабуть, сплять. І потім у нас немає ні хвилини зайвої: десять голів відповідають за мою. Ми можемо поспішити, бо ти вільний, і ми мусямо це зробити через те, що я невольний. Ці слова ще збільшили моє здивування. Я попрохав у нього пояснення.

— Хіба ти не чув, що Бюг-Жаргаль попався в полон,— спитав він з нетерплячістю.

— Чув, але що ж ти маєш спільного з Бюг-Жаргалем?..

Він і собі теж дуже здивувався й відповів поважно:

— Я й є цей самий Бюг-Жаргаль.

XLVI

Я взагалі звик до несподіванок в оцій людині. Але перетворення колишнього раба П'єро в африканського короля вже здивувало

мене немало перед хвилиною. Проте, ще дужче я був здивований і зачарований, коли довідався, що він саме й є цей непереможний та великодушний Бюг-Жаргаль, голова всіх повстанців Морн-Ружа. Тепер тільки я зрозумів, звідки бралися всі ті знаки глибокого поважання, що їх йому виявляли всі негри, навіть і сам Біасу. Це ж бо стосувалось до їхнього голови — Бюг-Жаргалья короля Коконго.

Проте, він зовсім, здавалось, не помітив вражіння, справленого на мене його останніми словами.

— Мені казали, що ти теж попав у в'язні, в табір Біасу. Я прийшов тебе визволити.

— А чому ж ти мені сказав зараз, що ти невірний.

Він глянув на мене, мов би хотів довідатися, що саме мене спонукало поставити таке питання, хоча воно й було природне.

— Слухай,— сказав він мені.— Сьогодні рано я був у полоні серед твоїх. І почув у таборі, що Біасу оголосив свій намір повести на смерть перед заходом сонця одного молодого полоненого на ім'я Леопольд д'Оверне. Округ мене підсилено було сторожу. Я довідався, що моя смерть буде по твоїй і що в разі моєї втечі десятеро з моїх товаришів накладуть за мене головою. Ти бачиш тепер, як я кваплюся.

Я ще затримав його.

— Ти ж утік,— сказав я йому.

— А як же б я був тут? Хіба не потрібно було тебе рятувати? Хіба я тобі не завдячую цілістю свого життя? Ходімо ж, іди за мною тепер. Ми в одній годині ходи як до табору білих, як і до табору Біасу. Дивись! тінь цих кокосових уже дужче простягається, і слід від їхньої крони лежить на траві, мов яйце велетенського кондора. За три години сонце вже зайде. Іди ж, брате, час не жде,

За три години сонце вже зайде. Ці слова, такі прості, вілляли в моє серце струмок холоду, як несподіваний привид смерті. Вони нагадали мені ту обіцянку, що я дав Біасу. Лихо мені, побачивши Марію, я зовсім забув про нашу близьку вічну розлуку; я почував себе тільки щасливим та сп'янілим від того щастя; всі ці хвилювання відняли в мене пам'ять, і про власну смерть я не подумав. Увага мого друга вернула мене до дійсности.

За три години сонце вже зайде. Мені потрібна була ціла година, щоб дійти до табору Біасу. Мій обов'язок стояв передо мною руба; розбійник узяв з мене слово, і краще вже було дійсно вмерти, ніж дати цьому варварові нагоду поставитися зневажливо до єдиної речі, якій він ще вірив,— до французької честі.

Ділема була страшна; я обрав те, що мусів був обрати. Але повинен признатися, панове, що завагався на хвилину. Чи ж я винний тому?

XLVII

Кінець - кінцем, зідхнувши тяжко, я взявсь однією рукою за руку Бюг-Жаргалья, а другою — за руку моєї бідної Марії, що стурбованим зором стежила за темною хмарою на моїм обличчі.

— Бюг-Жаргалью, — вимовив я насилу, — доручаю тобі долю єдиної істоти в світі, що люблю її більше навіть за тебе, тоб-то Марію. Вертайтесь до табору сами, бо я не можу за вами йти.

— Мій боже, — скрикнула Марія, ледве переводячи дух, — ще якесь нове нещастя.

Бюг-Жаргаль здригнувся. Тривожне здивування відбилось у нього на очах.

— Брате, що ти кажеш?

Жах, що гнобив Марію при одній тільки думці про нове нещастя, передчуте нею з її ніжною чулістю, змусив мене потаїти від неї правду і позбавити її останнього прощання. Я нахилився до вуха Бюг-Жаргалья і сказав йому пошепки:

— Я ще в полоні. Я дав слово Біасу, що повернуся в його розпорядження перед двома годинами до заходу сонця; я обіцяв йому вмерти.

Він підскочив з гніву, голос його загремів.

— Звір! Ось чого він балакав з тобою окремо; аби тільки вирвати в тебе цю обіцянку. Мені слід було не довірятися цьому проклятому Біасу. Як це я не передбачив такої підлості. Це не негр, а мулат.

— Про що ви говорите? Яка підлість? Яка обіцянка? — хвилювалась Марія. Хто це Біасу?

— Мовчи, мовчи, мовчи, шептав я Бюг-Жаргалеві, не бентежмо Марію.

— Добре,— сказав він сумовито.— Але як міг ти згодитись на таку обіцянку, навіщо ти її дав.

— Я гадав, що ти невдячна людина, що Марію я вже втратив для себе. Що ж мені було до життя?

— Але ж усна обіцянка не може тебе звязувати супроти цього розбійника.

— Я дав слово чести.

Він, здавалось, робив зусилля, щоб зрозуміти цей вираз.

— Твоє слово чести? Що це таке? Адже ви не пили з однієї чаші? Ви не ламали разом персня або гілки клену з червоними квітами?

— Ні.

— Ну, так що ж ти вигдав? Що ж може тебе звязати з ним?

— Моя честь, відповів я.

— Я не знаю, що то визначає? Ніщо тебе не зв'язує з Біасу. Йди з нами.

— Я не можу, брате, я обіцяв.

— Ні, ти не обіцяв,— скрикнув він роздратовано, а потім ще, змінивши голос:— Сестро, прилучить свої благання до моїх. Не дайте вашому чоловікові покинути нас; він хоче вернутись у табір негрів, звідки я видобув його, щоб умерти, як він обіцяв їхньому ватажкові Біасу.

— Що ти зробив!— скрикнув я.

Але було запізно знищувати вплив його слів і його великодушного змагання приєднати благання коханої жінки до його голосу, щоб намовити свого суперника зберегти собі життя. Марія кинулась у мої обійми з криком одчаю. Її руки, обвившись округ моєї шиї, тільки й держали її в мене на грудях, бо вона трималась біля мене вже без сили й сливе без дихання.

— О,— стогнала вона гірко,— що він каже мій Леопольде. Адже правда, що це він жартує, і хіба ж у хвилину нашої зустрічі можливо мене навіки кидати. Відповідай мені зараз, або я вмру. Ти не маєш права віддавати чужому твоє життя. Ти не згодишся розлучитися зо мною, щоб потім не бачитися вже ніколи.

— Маріє,— промовив я,— не думай так; я справді тебе покину, бо так треба, але ми побачимося в іншому місці.

— В іншому місці? — перепитала вона з жахом. — В іншому місці, де? ..

— На небі, — відповів я, не змігши сказати неправди моїмому ангелові.

Вона ще раз втратила притомність, та на цей раз з горя. Час не ждав. Мій рішенець був готовий. Я передав її на руки Бюг-Жаргалеві, що стояв з очима, повними сліз.

— І ніщо не може тебе утримати? — спитав він мене. — Я нічого й не додам від себе до того, що ти бачиш. Як це ти можеш опиратися Марії. За одно слово, що їх вона тобі говорила, я віддав би цілий світ, а ти... ти не хочеш для неї уникнути своєї смерти.

— Честь того вимагає, — відповів я. — Прощай Бюг-Жаргалю, прощай брате, я тобі її заповідаю.

Він узяв мене за руку; в нього був такий замислений вигляд, що навряд чи чув він, що я сказав.

— Брате, в таборі білих є один твій родич, я доручу йому Марію; що до мене, то я не можу згодитися на твій заповіт.

Він указав мені на скелю, що панувала над усією місцевістю.

— Глянь на цей шпиль. Коли ознака твоєї смерти на ній з'явиться, чутка й про мою смерть рознесеться зараз же по околицях. Прощай.

Не зупиняючись над таємним для мене значінням цих слів, я поцілував його, поцілував також і бліде чоло зомлілої Марії, що її вже потроху почали оживляти піклування її мамки, і втік дуже поспішно, боячись, що коли вона відкриє очі або скаже щось, я не в силі буду піти від неї.

XLVIII

Я побіг і заглибився в густий ліс, відшукуючи ту стежку, що нею ми йшли, не сміючи навіть озирнутися. Мов для того, щоб забути все своє горе, я біг, не зупиняючись, через хаші, байраки, савани й узгір'я, поки побачив на вершині однії скелі табір Біасу з його возами, рядами шатер і цілим морем чорних людей. Тут я на хвилю зупинився. Моя мандрівка й моє життя кінчалися. Втома та хвилювання підточили мої сили, я прихилився до стовбура дерева, щоб не впасти, і блукав очима по табору, що розкинувся на фатальній для мене полонині.

До цього часу я думав, що одвідав усіх чаш горя й випив до кінця свою гірку. Але найтяжчого з почувань я ще не зазнав — це обов'язку, сильнішого за всі примуси, — обов'язку добровільно зректися свого життя в ту мить, коли воно все понялося щастям і жадобою жити. Тому кілька годин, що мені було до нього? Я не жив; безмежний одчай —

це та ж смерть, або, принаймні, щось, що примушує бажати смерти. Але мене врятували від цього одчаю: Марію мені повернено. Моє мертве щастя знов ожило. Те, що я вважав за минуле, почало в мене повертатись на майбутнє, і всі мої пригаслі мрії засяяли новим блиском передо мною більше, ніж коли; житейська дорога, сповнена любови, чару й принадности, знов стелилася в далечину передо мною, ведучи аж до блакитного обрію. На цю путь я сміливо міг ступити б. Все мене туди звало і в мене в душі, і поза мною. Ніякі пута мене не держали, ніяких перешкод не було. Я був вільний, я був щасливий, а от довелося вмирати. Я зробив тільки один крок у цьому раї, і не знаю, чому якийсь обов'язок, зовсім навіть не нагальний, змусив мене відступити в напрямі до страждання. Смерть — річ непомітна для зів'ялої душі, вже застиглої в морі своїх мук; але яка жорстока є рука смерти, коли вона лягає на серце розквітле й зігріте радощами існування. Я сам це тепер почував. Я на хвилю вийшов був з тліну, я сп'янів був на мить од найвищого блаженства — любови. А тепер треба знов було лягати в сиру могилу...

XLIX

Коли занепад сил від побивання минувся, свого роду скаженство опанувало мене; я пішов швидкою ходою в долину; у мене з'явилась потреба скоротити шлях. Я прийшов на аванпости негрів. Вони здивувались і не хотіли мене пускати. Чудернацька річ. Мені довелось майже благати їх, мене пропустили.

Кінець-кінцем двоє з них узяли мене й обіцяли одвести до Біасу.

Я ввійшов у його печеру. Він був заклопотаний тим, що випробовував механізм деяких тортурних інструментів, що ними він був обставлений. На шум, викликаний появою вартових разом зі мною, він повернув голову; мій прихід не здивував його.

— Ось бачиш? — сказав він, пересуваючи передо мною різні машини.

Я стояв спокійно. Мені відома була жорстокість „героя гуманности“, і я вирішив усе зносити, не бліднучи.

— Адже правда, — почав він, підсміюючись, — адже правда, що Леогрі щасливий був тим, що його тільки повісили.

Я дивився на нього, не відповідаючи, з холодним презирством.

— Попередить добродія капелана, — сказав він тоді до одного з ад'ютантів.

Ми обоє з ним із хвилину мовчали, дивлячись один на одного. Я вивчав його обличчя; він стежив за мною. У цей момент увійшов Ріго. Він виглядав схвильованим і говорив щось на вухо генералісимусові.

— Хай поскликають усіх начальників моєї армії,— сказав спокійно Біасу.

— За чверть години всі начальники в своїх різноманітних своєрідних одягах були в зборі перед печерою. Біасу підвівся.

— Слушайте, amigos. Білі збираються нас атакувати тут завтра на світанку. Позиція в нас лиха; треба її покинути. Вирушаймо всі сьогодні до заходу сонця, щоб нам досягти еспанської границі. Макайя, ви будете авангардом із вашими неграми-маронами. Подражане, ви зіпсуєте гармати, взяті в артилерії Пралото; вони все одно не придадуться нам на горах, бо не зможуть за нами слідувати. Смільчаки залоги Кура-де-Буке підуть услід за Макайєю. Туссен піде зараз же за ними із своїми чорними з Леонгана і з Тру. Якщо гріоти та гріотки хоч трохи зашумлять, я доручу це діло армійському катові. Підполковник Клу роздасть англійську зброю, вивантажену на Камбронському розі, і поведе мулатів стежками Вісти. Полонених передусимо, якщо вони ще є. Кулі будуть жовані, стріли — отруені. Треба буде вкинути в колодязь, що з нього беруть воду для табору,

три тонни арсену. Колоністи приймуть це за цукор і питимуть без вагання. Військо Лімба і Дондона, а також Акюля, піде за Клу та Туссеном. Позавалюйте всі шляхи саванни уламками скель, поперерізуйте дороги рівчаками, позапалюйте ліси. Ріго, ви зостанетесь при нас. Канді, ви зберете біля мене всіх моїх охоронців. Чорні Морн-Ружа утворять ар'єргард і евакуюються лише із сходом сонця.

Він нахилився до Ріго і промовив тихо:

— Це чорні Бюг-Жарґаля; о, якби ж їх усіх задавлено тут. Муерта ля тропа, муерта ель гефе (якщо вмере банда, то вмере й начальник). Ходіть германос,— повторив він, випростовуючись. Канді вам скаже пароль.

Начальники пішли з печери.

— Генерале,— сказав Ріго,— треба б послати телеграму Жана-Франсуа. Наші справи йдуть зле, а це могло б спинити білих.

Біасу сквапно витяг депешу з кешені.

— Ви мені нагадали про неї, але там так багато граматичних помилок, як вони кажуть, що білі сміятимуться з нас.

Він подав мені папера.

— Слухай, хочеш урятувати собі життя. Моє милосердя спонукає мене спитати в тебе про це ще раз. Допоможи мені обробити цього листа. Я тобі диктуватиму свої думки, а ти напишеш це білим стилем.

Я заперечливо похитав головою. Він розсердився.

— Чи це — ні?! — запитав він у мене.

— Так: ні! — відповів я.

Він настоював.

— Подумай ще раз.

І його зір, здавалось, указував на інструменти катування, що він їх крутив у руках.

— Я саме тому й відмовляюсь, що вже зміркував це. Ти, мені здається, боїшся за себе й за своїх; ти покладаєш надії на лист до білих і до зібрання, щоб затримати хід і помсту білої армії. Я не хочу собі врятувати життя, бо тоді б я, може, допоміг би тобі врятуватися самому. Накажи розпочати тортури.

— Еге-ге, Мухахо, — промовив Біасу, пхнувши ногою тортурні інструменти. Мені здається, що ти вже починаєш до них звикати. Я дуже жалкую, що це так, але в мене нема часу випробувати їх зараз на тобі. Це позиція не вигідна; треба, щоб я її покинув якомога швидше. Га, га, ти відмовляєшся бути в мене секретарем. Ну, добре, ти маєш рацію, бо все одно я б тебе примусив умерти, не вважаючи на це. Знаючи тайни Біасу, не можна zostаватися в живих; і, потім того, я обіцяв, що ти вмиреш, добродієві капеланові.

Він звернувся до ворожбита, що саме ввійшов.

— Добрий батьку, чи ваша залога готова вже?

Ворожбит підтакнув головою.

— Чи захопили ви з собою негрів Морн-Ружа. Це єдині, що не заклопотані ще приготуванням до відходу.

Ворожбит підтакнув удруге.

Біасу тоді вказав мені пальцем на великий чорний стяг, що я його вже помітив у кутку печери.

— Ось що сповістить твоїх про ту мить, коли вони вже зможуть віддати твої наплічники унтер-офіцерові. Ти розумієш, що тоді я вже буду в поході.— До речі: ти ходив на прохід щойно. Чи тобі подобались околиці?

— Я в них бачив багато дерев,— відповів я холодно,— що на них дуже добре буде повісити тебе й твоїх товаришів.

— Що ж,— заперечив він з вимушеним сміхом,— там є місчинка, що ти її, мабуть, не помітив і з якою тебе ознайомить наш добрий отець. Прощавай, молодий капітане, добраніч до твоєї зустрічі з Леогрі.

Він мені вклонився із сміхом, схожим на шарудіння гримучої змії, зробив жест, повернувся до мене спиною, і негри виволокли мене з печери.

Ворожбит із завішеним обличчям пішов услід за нами із своїми чотками на руці.

Я пішов поміж ними, не роблячи ніякого опору. Треба сказати, що опір був би зайвий. Ми піднялися на шпиль гори, розташованої на захід від саванни, де ми відпочили одну хвилину; там я кинув останній зір на сонце, що вже ніколи не зійде для мене. Мої вартові підвелися, я теж. Ми спустилися в невеличку долину, що в інший час зачарувала б мене. Потік перерізав її вширш і зводчував ґрунт. Цей потік упадав у кінці долини в велике блакитне озеро, що їх так багато серед гір Сан-Домінго. Скільки разів за щасливіших часів я сідав мріяти над такими озерами в час, коли присмерки спускаються на землю й обертають озерну блакить у срібну скатерть, а в ній відбиваються перші зірки при тихому підході ночі. Ця година мала ось-ось наступити, але треба було йти далі. Якою чудовою видалась мені ця долина. На ній виднілись платани надзвичайної міцності й вишини; густі купи мавритій — особливого роду тінистих пальм, — фінікових пальм, магнолій з їхніми широкими чашками квітами та великі катальпи виднілися з своїми лискучими вирізаними листочками між золотом дикого чорного дерева в цвіту. Квітки блідожовтого кольору на канадських платанах домішувались до синіх ореолів дикої

каприфолії, відомої в негрів під назвою „коалі“. Цілі завіси зелених ліян закривали голий спад сусідніх скель. З усієї поверхні цієї цілинної землі підіймалися м'які солодкі пахощі, подібні до тих, що їх мусіла вдихати перша людина на полях перших троянд Едема.

Тимчасом ми йшли стежкою понад самим потоком. Я здивувався, що стежка ця уперлась несподівано в високу скелю, загострену вгорі. З-під неї виривався потік із діри, схожої на склепіння. Глухий шум і холод пашили відтіля. Негри завернули ліворуч, і ми стали дертися на скелю нерівною й кам'янистою доріжкою, що, здавалось, була вирита колись давно пересохлою водою. Ми підійшли до входу в якусь діру, напівзакриту колючками, дикою шипшиною та бур'яном. Вона вела вглиб, у якесь місце, де чувся такий же шум, як і там у долині, від потоку. Негри мене до неї повели. В ту мить, як я зробив перший крок у цю печеру, ворожбит наблизився до мене і сказав мені замогильним голосом:

— Ось що я мушу тепер тобі предрікти; тільки один із нас двох вийде з цієї печери й піде тією стежкою, що вже раз він нею йшов.

Я зневажливо мовчав. Ми йшли поночі. Шум усе дужчав та дужчав; уже не було чути наших кроків. Я здогадався, що це шумить водоспад, і не помилився. Десять хвилин

пізніше ми вийшли з мороку на внутрішній майданчик, утворений природою все-редині скелі. Більшість цього майданчика покривалась водою, що виривалася з різних джерел під землею з надзвичайним шумом: Над цією підземною залею підіймалося склепіння, мов баня церкви, а з нього звішувався плющ жовтявого кольору. Світло денне проходило сюди крізь широченну шпару в землі, зарослу по краях своїх угорі кущами, тепер рожевими від проміння сонця. У північній стороні майданчика потік губився в глибокому проваллі з тріском і шумом. І світло, що падало із шпари, ледве-ледве досягало туди. Над проваллям схилилось старе дерево, що його найвищі віти вкривалися піною водоспаду, а коріння пролазило крізь скелю в двох-трьох футах нижче верхнього краю безодні. Це дерево, що пило воду потоку почасти головою своєю, почасти корінням,—дерево, схоже на простягнену руку,—стояло таке позбавлене листя, що годі було пізнати, якої воно породи.

Це було чудернацьке явище природи. Вогкість, що оточувала його коріння, не давала йому остаточно вмерти, в той час, як сила потоку обривала йому з вершини всі нові гілочки, і воно вічно зоставалося із старими голими вітами, тими самими, що й раніше.

Чорні спинилися саме в цім місці, і я побачив, що треба вмирати.

Тоді біля безодні, що в неї я мусів кинути до певної міри добровільно, картина щастя, якого я зрікся, наново постала перед мною. Всякі прохання залишити життя я вважав би недостойними, але мимовільна скарга вирвалася з моїх уст.

— Друзі,— звернувся я до негрів, що оточували мене.— Чи знаєте ви, що то тяжка річ умирати в двадцять літ, коли людина ще є повна сил і життя, коли тебе люблять ті, кого ти любиш, і коли по тобі плакатимуть карі очі; плакатимуть доти, поки не прийде і їхня смерть.

Страшний сміх зустрів мої слова. Це був сміх маленького ворожбита. Цей хитрий пройдисвіт, це таємне сотворіння несподівано опинилось біля мене.

— Га, га, ти жалкуєш за життям. Лаба до сеа діос (слава богу). Єдине, чого я боявся,— це що тобі буде байдуже вмирати.

Це був той самий голос, той самий сміх, що вже не раз втомлював мене.

— Проклятий,— сказав я,— хто ти такий?

— Ти про це небаром довідаєшся,— відповів він мені страшним тоном. Потім, одсунувши з грудей срібну дароносицю, оздоблену

срібними променями, що прикривало середину грудини, він промовив:

— Дивись!

Я нахилився до нього. Два імення стояли на його волохатому тілі у вигляді білуватих літер, що їх випікають червоним залізом на тілі невільників. Одно ім'я було Еффігам, а друге д'Оверне, тоб-то прізвище мого дядька. Я стояв мовчки з несподіванки.

— Ну, що ж, Леопольде д'Оверне,—спитав мене ворожбит,—чи твоє ім'я тобі вказує на моє.

— Ні, відповів я,—дивуючись, що ця людина мене так зве, і намагаючись впорядкувати всі свої спомини та пригадати собі давні часи.—Ці два імення ніколи ніде не стояли вкупі, як тільки на грудях дядькового шута... Але ж він умер, бідний карлик, та й, крім того, це була щиро нам віддана людина. Ти ж не є й не можеш бути Абібра.

— Я—він самий,—скрикнув він страшним голосом і, трохи піднявши свою скривавлену „горру“ (ковпак), він одв'язав своє укривало. Перекривлене обличчя домашнього карлика явилось передо мною, але замість виразу божевільної веселости, знайомого мені, вираз загрози та гніву відбивався на ньому.

— Боже мій,—скрикнув я, вражений.—Невже всі мертві воскресають? Це—Абібра, блазень мого дядька.

Карлик поклав свою руку на кинжал свій і глухо сказав:

— Його блазень і його вбивця.

Я відступив з жаху.

— Його вбивця! Підла людино, так це ти йому так віддячив за всі його добродійства?

Він мене перервав:

— За добродійства? Скажи краще за всі образи.

— Як? — перепитав я вдруге. — Ти сам його заколов, проклятий?

— Сам! — відповів він з жахним притиском на слові. — Я ввіткнув йому так глибоко в серце мій ніж, що він ледве мав змогу перейти від сну тимчасового до сну вічного. Він тільки слабо крикнув: „Сюди, Абібро“. Я вже був біля нього.

— Його жахне оповідання, його жахний спокій при тім обурили мене страшенно.

— Нещасний, підлий убивець, так ти забув усі ті привілеї, що він давав їх тільки тобі самому, ти їв біля його стола, ти спав коло його ліжка...

— Як собака, — перервав він мене. Комун перо. Гай-гай! Я надто добре пам'ятаю ті привілеї, що суть насправжки — знущання. Я помстився на ньому, помщуся й на тобі. Послухай. Чи ж ти думаєш, що я не людина. якщо я мулат, карлик і деформована істота. О, в мене є душа, і душа глибша й сильніша

за ту, якої я зараз позбавлю тебе й твоє майже дівоче тіло. Мене подарували твому дядькові як сміховище. Я служив йому для забави, я смішив його на дозвіллі. Він, кажеш, любив мене, я дійсно посідав місце в його серці проміж його мавпою та папугою. І обрав собі інше місце—там, де всадив ніж. Я здригнувся.

— Так,—казав далі карлик. Це я, це—дійсно я, подивись на мене, Леопольде д'Оверне... Ти знущався вже доста з мене, тепер уже можеш потремтіти трохи... А, ти мені нагадав моє призначення в очах твого дядька, призначення блазня. О, яке призначення, longin (великий бог). Якщо я входив у ваші вітальні, тисячу смішків, повних презирства, чулося звідусіль; мій зріст, моя деформованість, мої риси, мій чудернацький одяг, навіть усі фізичні надзвичайності мого організму—все служило сміховищем у мені для твого бридкого дядька й його бридких приятелів. А я, я не мав навіть права мовчати; треба було примішувати свій сміх до того сміху, що я його викликав. Скажи ж мені: невже ти думаєш, що такі пониження можуть дати привід до вдячності з боку людського сотворіння. Ти, може, думаєш, що вони не дорівнюють мукам інших невольників,—безупинній праці, ненастанній спеці сонця, залізним наконечникам у батогах білих

командирів. Тобі, може, здається, що цього не досить для того, щоб викохати в серці людини пекучу ненависть, неблаганну, вічну, як рубець заліза, що припекло мої груди. О, за такі довгі муки — і така коротка помста. Чом я не міг продовжити для свого ненависного тирана цієї муки, щоб він її відчував так довго й так часто, як я колись мучився.

Ой, чом він раніш, ніж умерти, не пережив пониження своєї гордості й не відчув, як котяться по його щоках сльози сорому та безсилового гніву на обличчі, що мусить завжди сміятись. Горе мені — так довго ждати довелось мені помсти й так швидко з нею покінчити з першого ж удару. Та ще, хоч би він узнав, чия рука його вбиває. Але мені надто сильно хотілось швидше-почути його останнє хрипіння; я надто скоро всадив ніж; він умер, не пізнавши мене, і моє скаженство обмануло сподіванки моєї помсти. На цей раз, принаймні, помста буде повнішою. Ти мене бачиш добре, правда. Адже раніше я тобі являвся завжди з усміхом і радістю на обличчі; тепер же, коли ніщо не забороняє в моїй душі відбиватись у моїх очах, я, мабуть, сам на себе не схожий. Тобі, мабуть, трудно мене пізнати в новім світлі. Ти знав тільки мою машкару. Тепер же ось тобі моє обличчя.

Він був огидливий у цю мить.

— Звір, — скрикнув я, — ти помиляєшся; ще є бо щось блазенське в страхітності твоїх рис і твого серця.

— Не кажи мені нічого за страхітність та за жорстокість, перервав Абібра. Подумай про жорстокість твого дядька...

— Проклятий, закричав я. — Якщо він робився жорстоким, то найчастіше через тебе. Тобі шкода нещасних невільників; а нащо ж ти не раз повертав на зло проти них довір'я мого дядька до тебе. Чом не користувався тим довір'ям для того, щоб улексити долю своїх товаришів.

— О, цього б я не робив ніколи в світі, щоб я та перешкодив білому бабратись у жорстокостях. Ні, ні! Я, навпаки, радив йому подвоювати свою жорстокість до чорних, щоб тільки наблизити час бунту, щоб ексцеси пригноблення привели швидше до помсти. Роблячи так, ніби я шкодив своїм братам, а справді допомагав їм.

Я стояв зовсім нестямний перед такою складною комбінацією різних відтінків ненависти.

— Ну що ж, — казав далі карлик, — чи добре я вмів обдумувати й виконувати. Що ти можеш сказати про блазня Абібру, про забавника твого дядька?..

— Докінчуй те, що ти розпочав, — відповів я йому. — Убивай швидше й мене, але поквася це зробити.

Він прийнявся ходити взад і вперед по майданчику, потираючи свої руки.

— А якщо мені не хочеться квапитись. Якщо я бажаю ще насолодитись твоїми муками. От бачиш, Біасу обіцяв мені дати частину здобичи по останньому нападі, що його вони робили. Коли я тебе побачив у таборі негрів, я випросив собі в нього тільки одну річ — щоб він мені віддав у повне розпорядження твоє життя. Він з охотою згодився на це; і тепер ти цілком залежиш від мене. О! як це тішить мене. Ти небаром попливеш уздовж цього потоку в цій прірві, будь спокійний; але я тобі спочатку повинен сказати, що, знайшовши захист, де твоя жінка схована, я наказав сьогодні Біасу запалити весь ліс, і це вже, мабуть, почалось. Отже, твою сем'ю винищено. Твій дядько вмер од заліза; ти вмереш від води, а твоя Марія — від огню.

— Проклятий, проклятий, — закричав я і зробив крок, щоб кинутись на нього.

Він звернувся до негрів.

— Ануте, звяжіть його, він прискорює свій слухний час.

Тоді негри почали мене мовчки звязувати віжками, принесеними з собою. Зненацька мені здалося, що я чую віддалене гавкання собаки, але я вважав це за ілюзію, викликану шумом водоспаду. Негри докінчили мое

зв'язування й наблизили мене до прірви, що мусіла мене поглинути. Карлик, схрестивши руки, дивився на мене з тріумфом і радістю. Я підвів очі до тієї діри, звідки падало світло дня, щоб побачити ще раз небо. В цей момент гавкання, ще сильніше й виразніше, пролунало поблизу. Здоровенна голова Раска заглянула в діру. Я затремтів. Карлик закричав: „Ну!“ Негри ще не помітили гавкання і приготувались кинути мене в безодню.

ЛІІ

— Товариші,— крикнув голос, подібний до грому.

Всі оглянулись; це був Бюг-Жаргаль. Він стояв на ввесь свій зріст коло краю прірви, червоне перо стирчало в нього на голові.

— Товариші,— повторив він,— спиніться.

Чорні вклякли перед ним. Він казав далі:

— Я Бюг-Жаргаль.

Чорні почали з повагою бити лобами об землю й вигукувати якісь слова, що їх годі було розібрати.

— Розв'яжіть полоненого,— наказав він.

Тут карлик мов би прокинувся з остовпіння, викликаного в нім цією несподіваною появою. Він зупинив руки негрів, що мали перерізати віжки.— Як, що це таке,— скрикнув він.— Ке к'ере децир езо.

Потім, повернувши голову до Бюг - Жаргаль:

— Начальнику Морн - Ружа, що вам тут треба?

Бюг - Жаргаль відповів:

— Я прийшов командувати до своїх братів.

— Це дійсно, — сказав карлик з погано потаєним скаженством, — негри Морн - Ружа. Але з якої ради, — додав він, підсилюючи голос, — розпоряджуєтесь ви життям мого полоненого.

Начальник негрів відповів:

— Я Бюг - Жаргаль.

Чорні знов попадали й почали бити чолом об землю.

— Бюг - Жаргаль, — знов почав Абібра, — не може ламати того, що наказав Біасу. Цього білого подарував мені Біасу. Я хочу, щоб він умер: він умре.

— Возотрос, — сказав він чорним, — ви повинні послухатись. — Кидайте його в прірву.

На різкий голос ворожбита негри піднялися й зробили один крок до мене. Я думав, що то вже кінець.

— Розв'яжіть полоненого, — крикнув Бюг - Жаргаль.

В одну мить я став вільний. Моє здивування дорівняло скаженству ворожбита. Він хотів кинутись на мене. Чорні спинили його. Тоді він почав сипати погрози та прокляття.

— Демоніс, рабія, інфієрно де мі альма... Як, прокляті, ви відмовляєтесь мене слухати, ви не визнаєте мі воз. Навіщо я тратив час, на те, щоб слухати цього есте мальдихо. Я повинен був зараз же приказати кинути його рибама дель баратро, тому що я схотів як - найповнішої помсти, я зовсім утратив можливість помститися. О рабіе де Сатан. Слухайте, Возотрос. Якщо ви не виконаєте того, що я кажу, не вкинете білого в прірву, я вас проклену... Ваше волосся стане білим; американські зуйки (птахи) вас заклюють на смерть; ваші ноги й ваші руки похиляться й підігнуться, як очеретинки; ваше дихання палитиме вам горлянку, як гарячий пісок пустині; ви небаром умrete; після вашої смерти ваші духи крутитимуть млин, великий, як гора, на поверхні місяця, що в небі, де страшенно холодно.

Ця сцена робила на мене чудне вражіння. Єдиний білий поміж ними, я стояв, оточений з усіх боків неграми, схожими на демонів, у якомусь ваганні проміж життям та смертю над безоднею, то загрожуваній, з одного боку, бридким карликом, деформованим ворожбитом, що його картата одежа ледве виднілася при слабому світлі з верхньої діри, то захищуваний постаттю велетня - негра на тлі єдиного клаптика блакитного неба. І мені здавалося, що я стою на порозі пекла й що

річ іде про мою душу: чи їй урятуватися, чи загинути, і що то провадиться боротьба між моїм добрим ангелом і між моїм злим генієм.

Негри були зовсім залякані прокльонами ворожбита. Він хотів використати їхню нерішучість і скрикнув:

— Я хочу, щоб білий умер. Ви послухаетесь: він умре!

Бюг-Жаргаль відповів поважно:

— Він житиме! Я — Бюг-Жаргаль. Мій батько був король країни Каконго і судив своїх підданців на порозі своїх дверей.

Чорні знов простерлись перед ним. долі. Їхній начальник говорив далі:

— Брати, ідіть до Біасу, скажіть йому, щоб він не вивішував чорного стягу, що має на горі своєю появою возвістити білим про смерть цього полоненого, бо цей полонений урятував життя Бюг-Жаргалеві, а Бюг-Жаргаль вимагає, щоб він зостався живий.

Вони повставали. Бюг-Жаргаль кинув своє червоне перо в групу негрів. Голова батальйону схрестив побожно руки на своїх грудях і підняв те перо з великою обережністю; потім усі вони вийшли, не мовивши ні слова. Ворожбит зник разом із ними в мороці підземного ходу.

Не робитиму спроб розповідати вам, панове, в якому стані й настроєві я був.

Я втопив очі, повні сліз, у П'єро, що з свого боку дивився на мене з якимсь особливим виразом вдячності й гордості.

— Слава богу,— промовив він нарешті,— все зроблено. Брате, вернися тією дорогою, якою ти прийшов. Ти мене знайдеш у долині.

Він мене попрощав жестом руки і щез.

LIII

Дуже заклопотаний тим, щоб вчасно прибути на це побачення й довідатись нарешті, який це такий випадок привів до мене в критичну хвилю мого рятівника, я вже намірявся вийти із страшної печери. А проте нові небезпеки ждали мене ще в ній. В ту саму мить, як я ішов уздовж підземного коридору, переді мною виросла мов з-під землі нова перешкода. Це знов таки був той самий Абібра. Роздратований ворожбит не пішов услід за неграми, як я думав; він тільки сховався за виступ скелі, чекаючи кращої хвили для своєї помсти. Ця хвиля прийшла. Карлик став переді мною і зареготав. Я був сам, без зброї; тимчасом кинжал, той самий, що правив йому за хрест, блищав у нього в руці. Зобачивши його, я мимоволі трохи відступив назад.

— Ха-ха, ма'льдихо, ти гадав що мене немає? Але божевільний блазень — менш

божевільний за тебе. Ти у мене в руках, і на цей раз я не загаюся. Твій приятель Бюг - Жаргаль теж не ждатиме тебе марно. Ти підеш на побачення в долину, але не сам, а в обіймах потоку.

Говорячи так, він кинувся на мене з піднятим кинжалом.

— Звір,— сказав я йому, трохи відступивши на майдан.— Незадовго перед цим ти був катом, а тепер хочеш стати убивцею.

— Я мшуся,— відповів він, скрегочучи зубами.

В цю мить я стояв на краю прірви; він раптом кинувсь на мене, як хижак, щоб зіпхнути мене кинжалом у безодню, я ухилився від нього в бік. Тут саме, коли він промахнувся, його нога ковзнула з крутого спаду каміння, порослого слизьким мохом, що так часто вкриває скелю, і він покотився з кручі, заокругленої хвилями, просто в потік.

— Тисяча демонів! — заревів він, падаючи в прірву.

Я вже вам казав, що в одному місці коріння старого дерева видобувалося з гранітної щілини скелі, трохи нижче поверхні. Карликові воно попалося тоді, коли він падав, його різнобарвна спідниця зачепилася за гілляку й за вузлувате коріння, і, вхопившись за це останнє пристановище, він

здерся на гілку з надзвичайною енергією. Його гостроверхий ковпак звалився з голови; треба також було випустити з рук кинжала; і ця зброя убивці разом з оздобленою бубончиками шапкою блазня щезли в глибинах водоспаду.

Абібра, що звис над страшною безоднею, спочатку спробував вилізти на майдан, але його коротенькі руки не могли досягти верхнього виступу скелі, а нігті даремно шкрябали глейку поверхню її, що підносились над проваллям. Він вив од безсилля.

Найменшого мого руху було б досить, щоб укинути його в прірву, але це була б підлість, і я про це не думав. Ця моя стриманість його вразила. Подякувавши небо за несподіваний мій рятунок, я вирішив покинути карлика на призволяще і збирався вийти з підземної залі, коли зненацька почув із провалля плаксивий та благаючий голос блазня:

— Хазяїне,— кричав він.— Хазяїне, не кидайте мене, бога ради. В ім'я доброго Джіу (бога), не дайте вмерти винній і нерозкаяній душі людській, що ви її ще можете врятувати. Горе мені, сили мене покидають, гілка висковзує і гнеться в моїх руках, вага мого тіла мене тягне вниз; я випущу гілку, або вона зломиться. Горе, хазяїне, горе! Страшна прірва клекоче підо мною. Номбре санто

де діос, невже ви не змилюєтесь над вашим бідним блазнем! Він дуже завинив; але чи не доведете ви йому, що білі варті більшого, ніж мулати, що хазяї добріші за рабів.

Я наблизився до прірви майже зворушений, і слабеньке світло з діри дало мені розгледіти на обличчі карлика вираз досі йому не властивий: вираз благання й безнадійності.

— Сеньоре Леопольде,— стогнав він далі, підбадьорений рухом жалісливості, що він його в мені помітив.— Чи ж може бути, щоб людська істота бачила когось у такому безпорадному становищі й не допомогла. Ой, горе, простягніть до мене руку, хазяїне. Тут треба лише трохи помочи, щоб мене врятувати. Що для мене становить усе, те для вас — дрібниця. Притягніть мене до себе, бога ради. Моя вдячність дорівнює моїм злочинам.

Я перервав його:

— Нещасний, не нагадуй, мені цих картин.

— Це щоб ніколи їх більше не робити,— додав він.— О, будьте великодушнішим до мене. О небо, о небо, я слабішаю, я... Я падаю.

— Ай десдихадо! Руку, вашу руку, простягніть мені руку в ім'я матери, що вас носила.

Не вмію вам сказати, до чого жалісний був цей голос, повний жаху й муки. Я все

забув. Це більше не був ворог, убивця, зрадник, це був просто нещасний, що його міг урятувати один незначний мій рух. Він мене благав так жалібно, так жалібно. Всяке слово, всякий докір видавався зайвим і смішним; потреба помочи являлась нагальною. Я нахилився і, ставши на коліна вздовж краю провалля, сперся рукою на стовбур сухої деревини, що її коріння держало нещасного Абібру; другу руку я простяг йому... Як тільки він міг її досягти, він несподівано вчепився її обома руками з феноменальною силою і, далекий від того, щоб дряпатись на гору, навмисно потяг її вниз, щоб укинути й мене з собою у прірву; якби стовбур дерева не був для мене такою надійною підпорою, я б одірвався певно від землі — так він мене сіпнув сильно й несподівано.

— Підла людино, — скрикнув я, — що ти робиш?!

— Я мщуся, — відповів він з пекельним реготом. — Ага, я тебе врешті держу. Дурний, ти сам мені дався, я тебе держу. Ти був урятувався, а я гинув; а тепер ти сам добровільно лізеш у пащу каймана через те тільки, що паша ця застогнала замість заревти. От я і вдоволений, бо смерть моя буде разом і помстою. Ти попався в лабеті, аміго (друзе), і в мене буде товаришем людина серед риб на дні озера.

— А, пройдисвіте,— сказав я випрямляючись,— ось як ти мені дякуєш за бажання тебе витягти.

— Так,— зауважив він,— я знаю, що я просто міг утекти разом із тобою, але мені більш подобається, щоб ти загинув зо мною разом. Я більше хотів би тобі смерті, ніж собі життя. Ходи сюди!

Рівночасно з тим його бронзові й вимазані руки вп'ялися в мою з неймовірним зусиллям, очі йому палали, рот бризкав слиною, сили, що були зрадили за хвилию перед тим, тепер повернулись, підтримані скаженством та бажанням помсти; його ноги, мов два важені притикалися до двох прямовисних скель по обох боках, і він підскакував мов тигр на корінні, що, заплутавшись в одежі, піддержувало його мимо його волі. Тимчасом він хотів би, здається, щоб воно зламалося, а сам він всією своєю вагою, щоб звис на мені та прискорив мою смерть. Іноді він навіть починав те коріння гризти, і тоді на хвилину вгавав його хижацький огидливий регіт, що корчив йому все обличчя. Можна було подумати, що це страшний демон цієї печери сміється й намагається затягти свою жертву в свій палац прірви й підземного мороку.

Одно з моїх колін, на щастя, упиралося у виступ скелі; рука моя, можна сказати, в'їлась у дерево, що служило мені підпорою,

і я боровся з карликом з усією енергією, яку тільки можна виявити, провадячи рівночасно розмову в такий мент. Від часу-до часу я напружував груди й гукав так сильно, як тільки міг: „Бюг-Жаргалю!“ Але гуркіт водоспаду і віддаленість подавали мені мало надії на те, що він мене почує.

Тимчасом карлик, що зовсім не ждав мого опору, подвоїв свої скажені сіпання. Я починав тратити сили, хоч боротьба ця продовжувалась далеко менше часу, ніж мені треба на те, щоб розповісти вам про це. Нестерпуча напруженість м'язів майже паралізувала мені руку; зір затьмарювався; неясні червоні круги танцювали перед очима; страшенний шум і дзвін наповнював вуха; чув, як тріщить під карликом коріння, готове обломитися, як сміється гадина, що ось-ось упаде, і мені здавалось, ніби ревуча безодня наближається сама до мене...

Раніш, ніж віддатись на волю втомі та одчаєві, я спробував ще раз, востаннє, прокричати „Пробі“; зібравши всі свої сили, я вигукнув голосно, як тільки міг: „Бюг-Жаргалю!..“ Мені відповіло гавкання. Я пізнав Раска й підвів очі. Бюг-Жаргаль та його собака стояли над дірою. Не знаю, чи почув він мій голос, чи, може, якась тривога привела його сюди. Він побачив, у якій я небезпеці.

— Держись міцніш,— гукнув він.

Абібра, боячись, що я врятуюсь, із свого боку кричав мені, ввесь запінившись:

— Іди сюди, іди,— і збирав рештки своєї надлюдської енергії.

У цю мить моя стомлена рука випустила дерево. Зараз було б по мені. Але в цю мить мене хтось ухопив ззаду; це був Раск. На знак свого хазяїна він стрибнув у діру на майданчику і, розкривши пащу, вхопив мене за край одежі. Ця несподівана допомога врятувала мене. Абібра зібрав усі свої сили в останній раз, а я зробив ще одно зусилля, щоб вирвати в нього свою руку. Кінець-кінцем його пальці розжалися й мусили мене випустити; коріння, так часто й так довго струшуване, підломилося під його вагою; і в той час, як Раск мене сильно тяг назад, проклятий карлик стрімголов полетів у безодню, пославши мені проклін, що я його навіть і не чув і що заглушився, впавши з ним разом на дно провалля.

Така була смерть дядькового блазня.

LIV

Ця жахна сцена, ця страшна боротьба, її лячний кінець — все це пригнітило мене. Я був майже без сил і без свідомости; голос Бюг-Жаргаля мене оживив:

— Брате, — кричав він мені, — поспіши вийти відтіля. Сонце сяде вже за півгодини. Я тебе там ждатиму, іди за Раском.

Це дружнє слово вернуло мені разом і надію, і сили, і мужність. Я підвівся. Пес швидко побіг уздовж темного підземного ходу; я — за ним; його гавкання служило мені ознакою куди йти. По кількох хвилинах я вже побачив денне світло; вихід був перед нами, і я зідхнув зовсім вільно. Вийшовши з-під темного й вогкого склепіння, я згадав про роцтво карлика, що сказав, входячи сюди:

„Тільки один з нас двох ітиме цією стежкою“. Його сподіванки не справдилися, але пророкування збулося.

LV

Опинившись у долині, я побачив Бюг-Жаргаля; я кинувся йому в обійми й так зостався, не можучи говорити, але маючи до нього силу запитань.

— Слухай, — сказав він мені, — твоя жінка, а моя сестра, в безпечному місці, я її доручив у стані білих одному з твоїх родичів, що командує аванпостами; я хотів віддатись у полон з бажання не зробити відповідальними за себе десять голів, що сидять заложниками. Твій родич звелів мені тікати й зробити спробу визволити тебе з рук твоїх

мучителів, заки ще вони встигнуть розпочати твої муки; бо ж негри - заложники лише в тому разі будуть убиті, як на горі з'явиться великий чорний стяг — вістун твоєї смерти, обіцяний жорстоким Біасу білим. Тоді я справді побіг, Раск мене до тебе повів, і я наспів до вас вчасно, дякувати бога. Ти будеш живий і я теж.

Він подав мені руку й промовив:

— Брате, ти радий?

— Я знов стис його в обіймах. Я намовляв його не кидати нас більше ніколи — зостатися поміж білими; я обіцяв йому посаду в колоніальній армії. Він мене перервав із жахом:

— Брате, хіба я тобі пропоную зареєструватися до чорних?

Я мовчав, бо відчував, що запропонував йому нісенітницю. Він додав весело:

— Ходи швидше, — треба заспокоїти твою жінку.

Ця пропозиція цілковито відповідала моїм бажанням. Я встав п'яний своїм щастям; ми вирушили. Негр знав дорогу і йшов попереду переді мною; Раск — за нами...

Тут д'Оверне зупинився й обвів усіх сумовитим зором. Піт великими краплями котився з нього. Він затулив обличчя руками. Раск дивився на нього стурбовано.

— Еге, так само ти на мене тоді дивився, — промурмотів він.

За якусь хвилю він підвівся дуже схвилюваний і вийшов з паланки. Сержант і пес пішли йому вслід.

LVI

— Присягаюся,— скрикнув Генрі, що тут то справа й підходе до катастрофічного кінця. Я буду дуже засмучений, якщо Бюг-Жаргалеві трапиться якесь нещастя; це була не аби-яка людина.

Паскаль одняв од рота шийку своєї пляшки, обвитої солом'яним плетінням, і сказав:

— А я б хотів за двадцять копиків „Опорто“ подивитись, як він переді мною спустошить налитий до вінця кокосовий горіх за один раз.

Альфред, що мріяв про щось, бринькаючи на гітарі, спинив свою гру й попросив Генрі, щоб той підв'язав йому аксельбант; він додав:

— Цей негр мене дуже цікавить. Тільки я й досі не смів запитати в д'Оверне, чи він знав також пісню „la hermosa Padilla“.

— Біасу далеко цікавіший,— заговорив Паскаль,— його вино в міхах, мабуть, не дуже смачне було, але все ж це була людина, що знала, що то таке француз. Якби я був у нього в полоні, то я б виростив собі довгі вуса і на слово попросив би Біасу під них у заставу хоча б кілька піястрів, як місто Гоа в цього португальського капітана. Запевняю вас, що наші кредитори жорстокіші за Біасу.

— До речи, капітане, ось чотири луї, що я їх вам винен, — скрикнув Генрі, кидаючи своє портмоне Паскалеві.

Капітан здивовано глянув на свого винуватця, що його швидше можна було б назвати кредитором. Генрі поспішив вернутись до теми балачки:

— Ну, панове, що думаєте ви про повість капітана д'Оверне?

— Що до мене, — мовив Альфред, — то я не дуже уважно слухав, але признаюся, що сподівався чогось цікавішого з уст мрійника д'Оверне. До того ж в цій історії є романс, зложений прозою, а я не люблю пісень у прозі; на який мотив їх співати. Нарешті історія Бюг - Жаргаля мене нудить; вона надто довга.

— Ви кажете правду, — сказав ад'ютант Паскаль, — це довга річ. Якби я не держав люльки в зубах і пляшки в руці, то ніч би ця була пропаша. До того ж зауважте, що в ній є багато неприродностей. Чи ж можна, наприклад, повірити, щоб ця маненька ма-кака-ворожбит... як там він його називав Абібра, щоб цей ворожбит хотів утопитися сам, аби тільки втопити свого ворога.

Генрі перервав його, осміхаючись:

— Особливо в воді, чи не так, капітане Паскалю. Що до мене, то в оповіданні д'Оверне дуже мене цікавило те, що підчас

його, коли б він тільки не спом'янув ім'я Бюга-Жарґаля, то його хромий пес усе підіймав що-разу голову при тім імені.

— І в цім випадку він якраз робив протилежне тому, що робили старі жінки з Селади, коли проповідник згадував ім'я Христа; я саме входив у церкву з дванадцятью кирасирами...

Шум рушниць, переставленої рукою вартового біля паланки, попередив товариство, що до входу підійшов д'Оверне. Всі замовкли. Він походив спочатку трохи по паланці взад і вперед. Старий Таде, що сів у куточку, поглядував крадькома на нього й змагався вдати, що він гладить Раска, щоб капітан не примітив його неспокою.

Д'Оверне нарешті почав.

LVII

— Раск ішов услід за нами. Найвища скеля в долині вже не освітлювалась сонцем. Однак, на ній несподівано з'явився огник і щез. Негр здригнувся.

— Прислухайся, — сказав він мені.

Глухий вибух мов із гармати розлягся в цю мить по долинах і прокотився луною в горах.

— Це сигнал, — сказав сумовитим голосом негр. Він запитав:

— Адже це вибух гармати, правда?

Я підтакнув головою.

В два скоки він опинився на якійсь скелі; я піднявся за ним. Він схрестив руки і став журливо посміхатись.

— Бачиш тепер? — спитав він.

Я подивився в той бік, куди він показував, і побачив загострення серед гір, те саме, що він мені показував раніше, підчас нашої зустрічі з Марією; це була єдина вершина, ще осяяна сонцем, вершина, увінчана великим чорним стягом.

Тут д'Оверне зробив павзу.

— Я потім довідався, що Біасу, кваплячись відходити і гадаючи, що я вмер, наказав вивісити, не дочекавшись повороту залоги, що водила мене на страту.

Бюг - Жаргаль все ще стояв із схрещеними руками, мовчки дивлячись на зловісний стяг. Раптом він повернувся на своєму місці й зробив кілька кроків мов би для того, щоб зійти із скелі.

— Боже, боже, мої нещасні товариші...

Він знову підійшов до мене:

— Чи ти чув гарматний вибух? — спитав він у мене.

Я нічого не відповів.

— Так от, брате. Це був сигнал: ото ведуть їх на розстріл.

Його голова похилилась на груди. Він ще раз підійшов.

— Іди до своєї жінки, брате, Раск тебе поведе.

Він посвистав африканського мотива, пес закивав хвостом і намірився бігти в якийсь пункт долини.

Бюг-Жаргаль узяв мене за руку й силкувався осміхнутися; але ця усмішка виглядала конвульсивною.

— Прощай! — крикнув він мені грімким голосом і зник у купах дерев, що оточували нас.

Я задеревенів. Те, про що я ледве догадувався, і те, що сталося зараз на моїх очах, віщувало мені нещастя.

Раск, побачивши, що його хазяїн щез, підійшов до краю скелі, прийнявся жалібно завивати, дьоргаючи головою. Потім він підійшов, повісивши хвоста; його великі очі були повні сліз; він глянув на мене стурбовано, знов вернувся на те місце, звідки пішов його хазяїн, і погавкав кілька разів. Я зрозумів його; в душі моїй була та сама тривога, що і в нього. Я зробив кілька кроків до нього; тоді він пустився як стріла по слідах Бюг-Жаргалья; я б його небаром зовсім загубив з очей, хоч і біг з усієї сили, якби від часу до часу він не зупинявся мов би для того, щоб дати мені можливість наздогнати його. Ми перебігли таким чином кілька долин, кілька гір, укритих купами дерев. І ось, нарешті...

Голос д'Оверне зробився глухим. Глибокий одчай ліг на всі його риси; він ледве міг вимовити ці слова:

— Продовжуй, Таде, моє оповідання, бо в мене сили для цього не більше, як у слабої жінки.

Старий сержант стояв зворушений не менш за свого капітана, але вважав своїм обов'язком послухатись його.

— За вашим дозволом... Це, як ви хочете, капітане.

— Треба вам сказати, панове - офіцери, що хоч Бюг-Жаргаль, чи так званий П'єро, був високий негр, дуже смирний, дуже сильний дуже відважний — перший смільчак на землі, я проте був люто настроєний проти нього, чого собі сам ніколи не пробачу, хоча мій капітан мені давно вже це простив... Отже, я був так настроєний, що, коли почув вістку про вашу смерть, капітане, увечері другого дня, я страшенно скипів проти цього бідолашного Бюг-Жаргалья, і з справжньою пекельною ненавистю заявив йому, що коли не сам він, то десятеро його товаришів прилучиться до вас і перейде на той світ і що розстріл ми зробимо, мовляв, „за всіма правилами науки“.

Почувши цю новину, він нічого не сказав, лише годиною пізніше втік, зробивши собі діру в стіні...

Д'Оверне зробив нетерплячого жеста. Таде говорив далі:

— Так... Отже, коли всі побачили здоровенний прапор чорної барви на горі, а негр ще не вертався, що нас зовсім не дивувало, то нам наказали дати сигнала з гармати, а мене вповажнили повести десять негрів на місце розстрілу, що звалось „Ріг Великого Диявола“ і що було далеко від табору, приблизно в... Ет, та все 'дно у скількох кілометрах. Еге ж, я себе дуже винувачу, бо то ж я йому урвав життя. Він став на місце чорних. В цей мент його великий пес... Бідний Раск—він прибіг і скакнув мені на глотку. Було б же йому за глотку й учепитись зубами, та ба—П'єро подав йому знак, і бідний собака пустив мене. А все ж Бюг-Жаргаль не міг заборонити йому лягти коло його ніг. В той мент я був певен, що вас немає в живих, мій капітане. Я ввесь кипів злістю... І от скомандував... Сержант простер руку, глянув на капітана, але не міг вимовити фатального слова.

— Бюг-Жаргаль упав, мов підкошений. Одна куля перебила лапу його пса. З того часу, панове - офіцери, пес шкандибає... Тимчасом я почув чийсь стогін у сусідньому лісі, пішов на цей стогін і побачив вас, мій капітане. Одна куля злегка влучила вас тоді, коли ви бігли рятувати високого негра. Так,

мій капітане, ви були живі й стогнали, але що до Бюг-Жарґаля, то в цю мить уже було по нім. Бюг-Жарґаль був мертвий. Вас було поранено не так тяжко, як його. Вас перенесли в табор, і ви одужали завдяки ніжним заходам пані Марії.

Сержант замовк. Д'Оверне повторив урочистим і зажуреним голосом:

— Бюг-Жарґаль був мертвий.

Таде схилив голову.

— Так, — промовив він, — він мене врятував, а я сам його убив.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАВЛІННЯ : Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

ПО ВСІХ ФІЛІЯХ ТА КНИГАРНЯХ ДВУ ПРОДАЄ
ТАКУ ХУДОЖНЮ ПЕРЕКЛАДНУ ЛІТЕРАТУРУ:

- Амп, П'єр — Люди. Оповідання. 152 стор., ц. 20 коп.
Вергарн, Е.— Поеми. 122 стор., ц. 1 крб.
Гамсун, К.— Голод. Пан. Вікторія. 479 стор., ц. 2 крб. 25 коп.
Ібанес, Б.— Валенсійські 2 оповідання. 231 стор., ц. 50 коп.
Ібаньєс, Б.— Хатина. 27 стор., ц. 55 коп.
Ібаньєс, Б.— Каляваля. Фінська народня епопея 301 ст., ц. 3 крб.
Конан, Дойль — Вибрані твори т. І. Пригоди Шерлока Холмса. 195 стор., ц. 90 коп.
Кулик, І.— Антологія американської поезії. 344 стор., ц. 3 крб. 50 коп.
Лонгфелло — Пісня про Гайавату. 249 стор., ц. 1 крб. 50 к.
Лондон, Д.— Серця трьох. 415 стор., ц. 2 крб. 80 коп.
Нексо, М.— Пролетарські новели. 205 стор., ц. 65 коп.
По, Едгар — Вибрані твори. 321 стор., ц. 2 крб.
Серафимович, А.— Залізний потік. 243 стор., ц. 1 крб. 60 коп.
Сервантес, М.— Дон-Кіхот з Ламанча. 365 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Сінклер, Е.— Герой капіталу. Друге видання. 91 ст., ц. 35 коп.
Сінклер, Е.— Король - вугіль. 424. стор., ц. 2. крб. 10 коп.
Сінклер, Е.— Мене зовуть теслею. 159 стор., ц. 75 коп.
Сінклер, Е.— Самюель шукач. 315 стор., ц. 1 крб.
Сінклер, Е.— 100⁰/₀. Історія одного патріота. 315 стор., ц. 1 к. 85 коп.
Степняк-Кравчинський, С.— Андрій Кожухов. 474 ст., ц. 1 крб 65 коп.
Тюллі, Д.— Жебраки життя. 195 стор., ц. 1 крб., 20 коп.
Фонтана, Оскар - Марус.— Острів Елефантина. 102 стор., ц. 90 коп.
Франс, А.— Оповідання. 237 стор., ц. 70 коп.
Франс, А.— Повстання анголів. 31 стор., ц. 2 крб.
Шекспір, В.— Отелло. 268 стор., ц. 1 крб. 75 коп.
Шіллер, — Балади. 130 стор., ц. 1 крб. 15 коп.
-

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КНИГОТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, 2-й Радянський пров. № 2

Телефони: 22 — 56 і 52 — 71

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАВЛІННЯ: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

Українська поезія

- Алешко, В.— Степи цвітуть. 102 стор., ц. 1 крб. 35 коп.
Голота, П.— Будні. Поема. 38 стор., ц. 65 коп.
Доленго, М.— Узмінь, ц. 45 коп.
Донченко, О.— Околиці. 65 стор., ц. 80 коп.
Еллан, В.— Поезії. 106 стор., ц. 80 коп.
Журлива, В.— Поезії. Металом горно. 122 стор., ц. 90 коп.
Загул, Д.— Мотиви. Поезій збірка. IV. 181 стор., ц. 1 крб. 50 к.
Кулик, І.— В оточенні. Збірка третя. 84, ц. 90 коп.
Масенко, Т.— Степова мідь. Поезії. 38 стор., ц. 40 коп.
Микитенко, І.— Вогні. Поема. 54 стор., ц. 1 крб.
Піонтек, Л.— Тихим дисонансом. 22 стор., ц. 30 коп.
Поліщук, В.— Громохкий слід. Поезії. 304 стор., ц. 2 крб. 80 к.
Рильський, М.— Під осінніми зорями. Від. 2. 99 стор., ц. 60 коп.
Сосюра, В.— Сніги. Поезії. 64 стор., 30 коп.
Сосюра, В.— Сьогодні. Поезії. 110 стор., ц. 1 крб. 10 коп.
Сосюра, В.— Тарас Трясило. 79 стор., ц. 1 крб.
Терещенко, М.— Мета й межа. 90 стор., ц. 1 крб. 10 коп.
Тичина, П.— Плуг, вид. 3, 45 стор., 80 коп.
Тичина, П.— Сонячні кларнети. 68 стор., ц. 60 коп.
Шульга-Шульженко, М.— Гартовані леза. 61 стор., ц. 65 к.
-

ПОЧТОВІ ВІДДІЛИ ДЕРЖВИДАВУ надсилають накладною платою КОЖНУ КНИЖКУ всіх видавництв СРСР.

Пересилку й пакування на всі замовлення провадиться КОШТОМ ДЕРЖВИДАВУ, коли замовлення більше, ніж на 1 крб. і наперед оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

Харків, вул. 1-го травня, 17. Почтовий Відділ ДВУ.

Київ, вул. К. Маркса, 2. Почтовий Відділ ДВУ.

Одеса, вул. Лассаля, 33. Почтовий Відділ ДВУ.

Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 49. Почтовий Відділ ДВУ.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КНИГОТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, 2-й Радянський пров. № 2

Телефони: 22 — 56 і 52 — 71

